

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ

AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS SCIENTIFIC REVIEWS

ELMİ, RESENZİYALI, RÜBLÜK/ SCIENTIFIC, REFEREED, QUARTERLY

İl 10, Cild 10, yanvar-mart 2022
Year 10, Volume 10, January-March 2022

ISSN 2306-8426

MÜNDƏRİCAT - CONTENT

<i>Xəstəliklərin ümumi daxili məhsula təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi</i>	
.....	<i>Yadulla Həsənli, Nigar Məmmədova</i>
<i>Regionda ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsinin müəyyən edilməsi metodologiyası</i>	 <i>Elman İbişov</i>
<i>Elmi-tədqiqat işlərinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri</i>	 <i>Cəmilə Musayeva</i>
<i>Aqrar sahədə müasir informasiya texnologiyalarının rolu</i>	 <i>Musa Musayev, Əmrəh Sadiqov</i>
<i>Directions of organization and regulation of audit activity in the global financial market</i>	 <i>Rauf Allahyarov</i>
<i>Yaşıl iqtisadiyyat kiçik və orta müəssisələrin dayanıqlı inkişafının əsas göstəricisi kimi</i>	 <i>Altun Yasinli</i>
<i>Azərbaycan-Çin ticarət-iqtisadi münasibətlərinin strateji təhlili</i>	 <i>Emin Teymurov</i>
<i>Azərbaycanda KOS-ların maliyyələşdirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsində dünya təcrübəsi</i>	 <i>Hüseyn Əliyev</i>
<i>Ticarətin liberallaşdırılmasının Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sektoruna təsiri</i>	 <i>Vüsalə Cəfərova, Muğdət Hacızadə</i>
<i>Azərbaycanda perspektiv klaster sahələrinin "üç ulduz analizi" ilə müəyyənəşdirilməsi</i>	 <i>İlahə Əlibəyli</i>

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	
II 10, Cild 10, yanvar-mart 2022	
www.unec.edu.az	ISSN 2306-8426
Nəşr edən təşkilat:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Baş redaktor:	i.e.d., prof. Ə.C.Muradov
Baş redaktorun müavini:	i.e.d., prof. Y.H.Həsənlı
Məsul icraçı:	i.e.n., dos. N.Ö.Hacıyev
Jurnalın adı:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin elmi xəbərləri
Jurnalın növü:	Dövri
Dövriliyi və dili:	Rüblük, azərbaycan, ingilis, rus
Hüquqi ünvanı:	AZ 1001, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı,Tel: (+994 12) 4927870,Fax: (+994 12) 4925940
Mətbəə:	AZ 1001, Bakı, Azərbaycan Respublikası, İstiqlaliyyət 6, otaq 30, Tel:(+994 12) 4925337; Fax: (+994 12) 4926509
Çap yeri və tarixi:	Bakı, Azərbaycan Respublikası, 08.06.2022

Redaksiya heyəti	
i.e.d., prof. S.M.Yaqubov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. A.Ş.Şəkərəliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.Q.Əlirzayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Q.N.Manafov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.P.Babayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. R.R.Quliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. M.A.Əhmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Səbzəliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. F.P.Rəhmanov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. H.S.Həsənov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Z.F.Məmmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. E.Y.Məmmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Y.A.Kəlbliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bu jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunmasını tövsiyə etdiyi dövri elmi nəşrlər siyahısındadır.

This journal is in the list of scientific periodicals of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan in which the publication of main results of theses is recommended.

Этот журнал находится в списке научных периодических изданий, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией при Президенте Азербайджанской Республики для публикации основных результатов диссертаций.

<i>Mündəricat/Contents</i>	<i>Səh./Pp.</i>
<i>Xəstəliklərin ümumi daxili məhsula təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsiYadulla Həsənlı, Nıgar Məmmədova</i>	5-14
<i>Regionda ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsinin müəyyən edilməsi metodologiyası.....Elman İbişov</i>	15-25
<i>Elmi-tədqiqat işlərinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətləriCəmilə Musayeva</i>	26-35
<i>Aqrar sahədə müasir informasiya texnologiyalarının rolu Musa Musayev, Əmrah Sadiqov</i>	36-43
<i>Directions of organization and regulation of audit activity in the global financial market..... Rauf Allahyarov</i>	44-53
<i>Yaşıl iqtisadiyyat kiçik və orta müəssisələrin dayanıqlı inkişafının əsas göstəricisi kimi.....Altun Yasinli</i>	54-63
<i>Azərbaycan-Çin ticarət-iqtisadi münasibətlərinin strateji təhlili Emin Teymurov</i>	64-76
<i>Azərbaycanda KOS-ların maliyyələşdirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsində dünya təcrübəsi..... Hüseyin Əliyev</i>	77-87
<i>Ticarətin liberallaşdırılmasının Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sektoruna təsiri.....Vüsalə Cəfərova, Muğdət Hacıadə</i>	88-96
<i>Azərbaycanda perspektiv klaster sahələrinin “üç ulduz analizi” ilə müəyyənləşdirilməsi İlaha Əlibəyli</i>	97-116

Scientific, Refereed, Quarterly	
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)	
Year 10, Volume 10, January-March 2022	
www.unec.edu.az	ISSN 2306-8426
Publisher:	Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Editor-in-chief:	prof., Dr. A. J. Muradov
Deputy editor-in-chief:	prof., Dr. Y. H. Hasanli
Managing Editor:	associate prof., PhD., N. O. Hajiyeu
Title Juornal:	Scientific reviews of Azerbaijan State University of Economics
Type of Journal:	Periodical
Time Period and Language:	Quarterly, Azerbaijani, English, Russian
Directorial Address:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 424, Tel:(+994 12) 4927870 Fax: (+994) 4 92 59 40
Printing House:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 30, Tel:(+994 12) 4 92 53 37 Fax: (+994 12) 4 92 65 09
Place and Date of Print:	Baku, Azerbaijan Republic, 08.06.2022

Editorial Board	
dr., prof. S. M. Yagubov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. A. Sh. Shakaraliyev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. A. G. Alirzayev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. G. N. Manafov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. A. P. Babayev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. R. R. Guliyev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. M. A. Ahmadov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. S. M. Sabzaliyev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. F. P. Rahmanov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. H. S. Hasanov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. Z. F. Mammadov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. E. Y. Mammadov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. Y. A. Kalbiyev	Azerbaijan State University of Economics

XƏSTƏLİKLƏRİN ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSULA TƏSİRİNİN EKONOMETRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

*Daxil olub: 24 aprel 2022-ci il;
Qəbul olunub: 10 may 2022-ci il
Received: 24 April 2022
Accepted: 10 May 2022*

Yadulla Həsənli¹, Nigar Məmmədova²

¹*i.e.d., prof., UNEC,*

²*doktorant, UNEC*

¹*yadulla.hasanli@unec.edu.az,*

²*n.mammadova.2110@gmail.com*

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi bütün növ tibbi xəstəliklər səbəbindən ölənlərin sayının və bütün xəstələnin əhalinin sayının adambaşına düşən ümumi daxili məhsulun (ÜDM) həcminə göstərdiyi təsirin ekonometrik qiymətləndirilməsidir. Tədqiqat işinin aktuallığı işçi qüvvəsini təşkil edən insan kapitalının sağlamlığı, əmək fəalliyəti ilə istehsal olunan məhsul arasında asılılığın araşdırılması, təhlil edilməsi, müqayisələrin aparılmasının vacibliyidir. Tədqiqatda reqressiya modelləri qurularaq, “Eviews” Tətbiqi Proqram Paketində realizasiya edilmişdir. Modellər əsasında alınan nəticələr təhlil edilmişdir. Tədqiqatın məlumat bazasını, əsasən Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 1995-2020-ci illəri əhatə edən rəsmi məlumatları təşkil edir. Tədqiqat nəticəsində bütün növ xəstəliklər səbəbindən ölənlərin sayı və bütün xəstələnin əhalinin sayı ilə adambaşına düşən ÜDM həcmi arasındakı asılılıq ekonometrik qiymətləndirilmiş və alınan nəticələrin izahı verilmişdir.

Açar sözlər: *insan sağlamlığı, insan kapitalı, iqtisadi inkişaf, ümumi daxili məhsul (ÜDM), ekonometrik model.*

ECONOMETRIC ASSESSMENT OF THE IMPACT OF DISEASES ON GDP

Yadulla Hasanli¹, Nigar Mammadova²

¹*Dr., Prof., UNEC*

²*PhD student, UNEC*

¹*yadulla.hasanli@unec.edu.az,*

²*n.mammadova.2110@gmail.com*

Abstract

The main purpose of the study is to econometrically assess the impact of the number of deaths due to all types of diseases and the number of the entire sick population on the gross domestic product (GDP) per capita. The relevance of the research is the importance of researching, analyzing and comparing the relationship between the health of the human capital that makes up the workforce, labor activity and the production. Regression models were developed in the study and implemented in the Eviews Application Package. The results obtained on the basis of the models were analyzed. The database of the research consists mainly of official data of the State

Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan covering the years 1995-2020. As a result of the study, the relationship between the number of deaths due to all types of diseases and the number of the entire sick population and GDP per capita was econometrically assessed and the results obtained were explained.

Keywords: *human health, human capital, economic development, gross domestic product (GDP), econometric model.*

ЭКОНОМЕТРИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ СОМАТИЧЕСКИХ ЗАБОЛЕВАНИЙ НА ВВП

Ядулла Гасанли¹, Нигяр Мамтадова²

¹д.э.н., проф., НИИЭИ, UNEC

²докторант, UNEC

¹yadulla.hasanli@unec.edu.az,

²n.mammadova.2110@gmail.com

Резюме

Целью исследования является эконометрическая оценка влияния числа смертей от всех видов соматических заболеваний и численности всего больного населения на валовой внутренний продукт (ВВП) на душу населения. Актуальность исследования заключается в важности изучения, анализа и сопоставления взаимосвязи между здоровьем человеческого капитала, входящего в состав рабочей силы, трудовой деятельностью и производимой продукцией. В ходе исследования были разработаны модели регрессии и реализованы в пакете приложений Eviews. В результате исследования на основе модели регрессии были получены и проанализированы показатели влияния болезней на ВВП на душу населения. Базу данных исследования составляют, в основном, официальные данные Государственного комитета по статистике Азербайджанской Республики за 1995-2020 годы. В результате исследования эконометрически оценена связь между числом умерших от всех видов болезней и численностью всего больного населения и ВВП на душу населения и объяснены полученные результаты.

Ключевые слова: *здоровье человека, человеческий капитал, экономическое развитие, валовой внутренний продукт (ВВП), эконометрическая модель.*

Giriş

Məlumdur ki, insan sağlamlığı məhsuldar cəmiyyətin inkişafı üçün əsasdır. Fərdlərin sağlamlığı insan kapitalının inkişafı, iqtisadi artım və məhsuldarlığın yüksəldilməsi üçün başlıca amillərdən biridir. Bunun əksinə olaraq, xəstəliklər ümumi rifahə mənfi

təsir göstərir. İnsan kapitalından daha səmərəli istifadə edilməsi üçün onların fiziki cəhətdən sağlam olması zəruridir. Bir çox alim sağlamlıq və iqtisadi inkişaf arasındakı əlaqəni araşdırmış və bir çox model üzərində işləmişdir. Məsələn, insan kapitalı və səhiyyə arasındakı əlaqəni araşdıran Qrossman (1972) artan uzunömürlülük üzərində optimal investisiya modelini inkişaf etdirmişdir. Ölkələrin iqtisadi göstəricilərinə nəzər saldıqda iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə insanların daha uzunömürlü olduğunu görürük [11]. Ekoloji, sosial və iqtisadi inkişafın əlaməti kimi əhəlinin ömür uzunluğunu da götürmək olar. Belə ki, iqtisadiyyatın inkişafı üçün cəmiyyət və fərdlərin daha yaxşı həyat standartlarını təmin edə bilmək əsas məqsəd kimi görünür. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, sağlamlıq daha gözəl həyatın əsas elementlərindən biridir [6].

Pandemiyalar digər xəstəliklərlə yanaşı, ümumi daxili məhsula genişmiqyaslı təsirlər göstərmişdir. Bunlara misal olaraq qeyd edə bilərik ki, Qərbi Afrikada meydana çıxan Ebola epidemiyası ciddi və gözlənilməz iqtisadi ziyanə səbəb olmuşdu. Belə ki, 2013-2014-cü illərdə Liberiya ÜDM-in artımı 8,5%-dən 0,7%-ə düşüb, 2015-ci ildə Qvineya ÜDM-in artımı 4%-dən 0,1%-ə düşüb [5]. COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar ölkələrin və dünyanın iqtisadi artım göstəriciləri əvvəlcə proqnozlaşdırılan səviyyədən aşağı olmuşdur. Beynəlxalq iqtisadi qurumlar, o cümlədən Dünya Bankı öz proqnozlarında dəyişiklik edərək, 2020 və 2021-ci illərdə dünya ÜDM-nin artımını aşağı endirmişdir. Göründüyü kimi, xəstəliklər və ÜDM arasındakı asılılığı müəyyən-ləşdirmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

1. Tədqiqatın aktuallığı

Bildiyimiz kimi, dörd əsas istehsal faktoru mövcuddur: işçi qüvvəsi, kapital, torpaq və sahibkarlıq qabiliyyəti. İstehsal prosesində iştirak edən hər bir faktorun məhsulun istehsal olunmasında öz payı vardır. Belə ki, yeni yaranan məhsulun dəyərində (əlavə dəyərdə) iştirakına görə kapital faiz şəklində, torpaq rentə şəklində, işçi qüvvəsi əmək-haqqı şəklində, sahibkarlıq qabiliyyəti isə mənfəət şəklində payını alır. İstehsal funk-siyalarından biri olan Kobba-Duqlas funksiyasına nəzər salaq:

$$F(K,L)= A K^{\alpha} L^{\beta} \quad (\alpha+\beta=1) \quad (1)$$

Burada K-kapital, L-işçi qüvvəsini göstərir. A, α və β isə parametrlərdir, α məhsul həcmnin kapitala görə, β isə əməyə görə elastiklik əmsallarını göstərir. Məhsulun həcmi xarakterizə edən $F(K,L)$ istehsal funksiyasının K-kapital və L-işçi qüvvəsin-dən asılılığının spesifikasiyasını xarakterizə edir. İstehsal prosesi kapital və işçi qüv-vəsinin iştirakı olmadan mümkün deyil. (1) modeli klassik iqtisadi nəzəriyyənin müd-dəalarını özündə əks etdirir və səmərəliliyin azalması qanununa tabedir. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə bir qayda olaraq istehsal həcmnin əməyə görə elastiklik əmsalı

digər ölkələrə nəzərən yüksək olur. Aydındır ki, əməyin keyfiyyətinin yüksəlməsində başlıca amillərdən biri işçi qüvvəsinin ixtisaslaşmış fəaliyyətidir. Bu baxımdan, həmin işçi qüvvəsini təşkil edən insan kapitalının sağlamlığı, əmək fəalliyəti ilə istehsal olunan məhsul arasında asılılığın araşdırılması, təhlil edilməsi, müqayisələrin aparılması aktual məsələlərdən biridir.

2. Məlumatların toplanması və emalı

Məlumdur ki, çoxlu sayda tibbi xəstəliklər mövcuddur. ARDSK-nın məlumatları və müvafiq hesabatlarında bu xəstəliklərin sayı (ilk dəfə qoyulmuş diaqnozla qeydə alınmış xəstələr) 19-dur: ürək-damar xəstəlikləri, yenitörəmələr, endokrin sistemi xəstəlikləri, bəzi infeksiyon və parazitər xəstəliklər və s. Bu xəstəliklərin insan sağlamlığına, əmək məhsuldarlığına təsiri və onlardan ölənlərin faiz səviyyəsi fərqlidir. Bu tədqiqatda daha ümumi xarakterə malik iki göstərici üzərində araşdırmalar aparılmışdır. Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycan Respublikasında bütün xəstələnlərin sayı, bütün xəstəliklər səbəbindən ölənlərin sayı və ÜDM-in adambaşına düşən həcmünün 1995-2020-ci illər üzrə dinamikası verilmişdir (cədvəl 1).

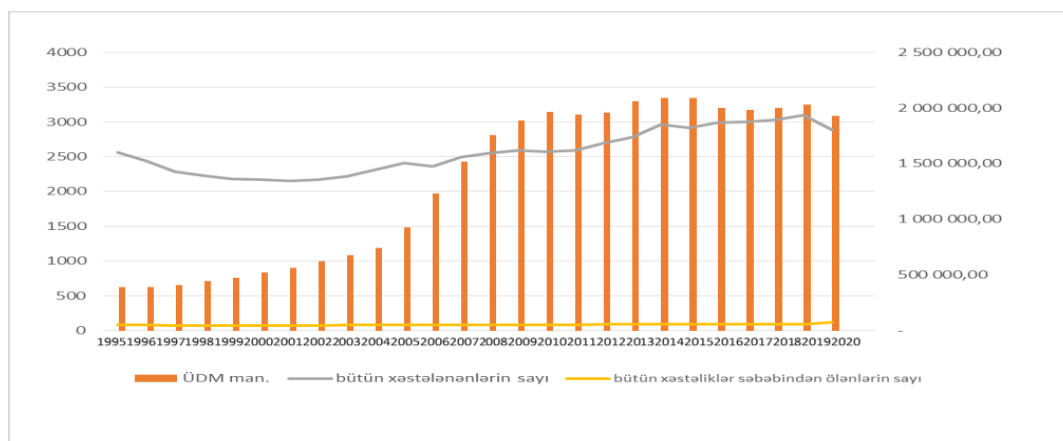
Cədvəl 1. Azərbaycanda ÜDM-in, bütün xəstəliklər səbəbindən ölənlərin və bütün xəstələnlərin sayı göstəricilərinin 1995-2020-ci illər üzrə dinamikası

İllər	Adambaşına düşən ÜDM, manat	Bütün xəstəliklər	
		səbəbindən ölənlərin sayı, nəfər	Bütün xəstələnlərin sayı, min nəfər
1995	621.28841	50828	1601.014
1996	622.23065	48242	1526.34
1997	652.36185	46962	1428.171
1998	710.12511	46299	1393.035
1999	755.0396	46295	1361.385
2000	832.72466	46701	1354.54
2001	906.10516	45284	1345.77
2002	992.91558	46522	1354.071
2003	1087.6556	49001	1388.783
2004	1186.1832	49568	1447.322
2005	1482.4088	51962	1503.824
2006	1969.2213	52248	1475.056
2007	2430.0189	53655	1557.804
2008	2807.6998	52710	1596.789
2009	3018.0313	52514	1620.986
2010	3142.4129	53580	1604.61

2011	3106.9879	53762	1618.072
2012	3131.1212	55017	1686.887
2013	3297.7917	54383	1739.584
2014	3345.8863	55648	1852.918
2015	3343.4685	54697	1824.086
2016	3199.7613	56648	1867.071
2017	3169.2571	57109	1875.652
2018	3196.9475	57250	1895.897
2019	3249.4915	55916	1936.715
2020	3086.1925	75647	1800.853

Mənbə: ARDSK-nın məlumatları

Bu göstəricilərin qrafik təsviri qrafik 1-də göstərilmişdir. Qrafikdən görünür ki, bütün xəstəliklər səbəbindən ölənlərin sayı 1995-2019-cı illər ərzində nisbətən sabit qalsa da, 2020-ci ildə kəskin artmışdır ki, bu da COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar olmuşdur. Bütün xəstəliklər səbəbindən ölənlərin sayı nisbətən sabit qalsa da, 2020-ci ildə aşağı düşmüşdür. Bütün bu illər ərzində COVID-19 pandemiyasının il ərzində artma tempinə malik olmasına baxmayaraq, xəstələnlərin sayının nisbətən sabit qalması göstərir ki, insanlar COVID-19 pandemiyasından özlərini gözləmələri fonunda digər xəstəliklərə tutulmalarının qarşısını da almışlar. 2020-ci ildə xəstəliklərdən ölənlərin sayının enməsi, təbii ki, COVID-19 pandemiyasının sönməyə doğru getməsi səbəb olmuşdur. ÜDM-in həcmi 2005-ci ilə qədər az tempə artsa da, 2006-2008-ci illərdə Beynəlxalq Neft Konsorsiumu tərəfindən neft hasilatının və neftin dünya qiymətlərinin artması ilə kəskin artmış, sonrakı illərdə isə sabitləşmişdir.

Qrafik 1. Azərbaycanda ÜDM-in, bütün xəstəliklər səbəbindən ölənlərin sayı və bütün xəstələnlərin sayının qrafiki təsviri

3. Ekonometrik modelləşdirmə

Məqalədə cədvəl 1-də verilmiş göstəricilər əsasında xəstəliklərin adambaşına düşən ÜDM-in həcminə təsiri aşağıdakı iki istiqamət üzrə qiymətləndirilmişdir. ÜDM-ə bütün xəstəliklər səbəbindən ölənlərin sayının və bütün xəstələnenlərin sayının təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi.

3.1. Bütün xəstəliklər səbəbindən ölənlərin sayının ÜDM-ə təsirinin qiymətləndirilməsi

Azərbaycan Respublikasında bütün xəstəliklər səbəbindən ölənlərin sayının adambaşına düşən ÜDM-in həcmindən asılılığının reqressiya tənliyinin spesifikasiyasına aşağıdakı kimi baxılmışdır:

$$\text{LOG(UDM)} = C(1) + C(2) * \text{BXSOS}(-5) + C(3) * @TREND \quad (2)$$

Burada ÜDM - 1995-2020-ci illər arasında adambaşına düşən UDM-in həcmi göstərir. BXSOS 1995-ci ildən 2020-ci ilə qədər olan bütün xəstəliklər səbəbindən ölənlərin sayını göstərir.

(2) reqressiya tənliyinin EViews Tətbiqi Proqram Paketində ekonometrik qiymətləndirilməsi nəticəsində aşağıdakı nəticəyə gəlinmişdir:

$$\begin{aligned} \text{LOG(UDM)} &= 9.53 - 3.08\text{e-}05 * \text{BXSOS}(-5) + 0.1004 * @TREND + [\text{AR}(8) = \\ &-0.907771301889, \text{UNCOND}] \end{aligned} \quad (3)$$

Prob. 0.0000 0.0287 0.0000

R²=0.980223

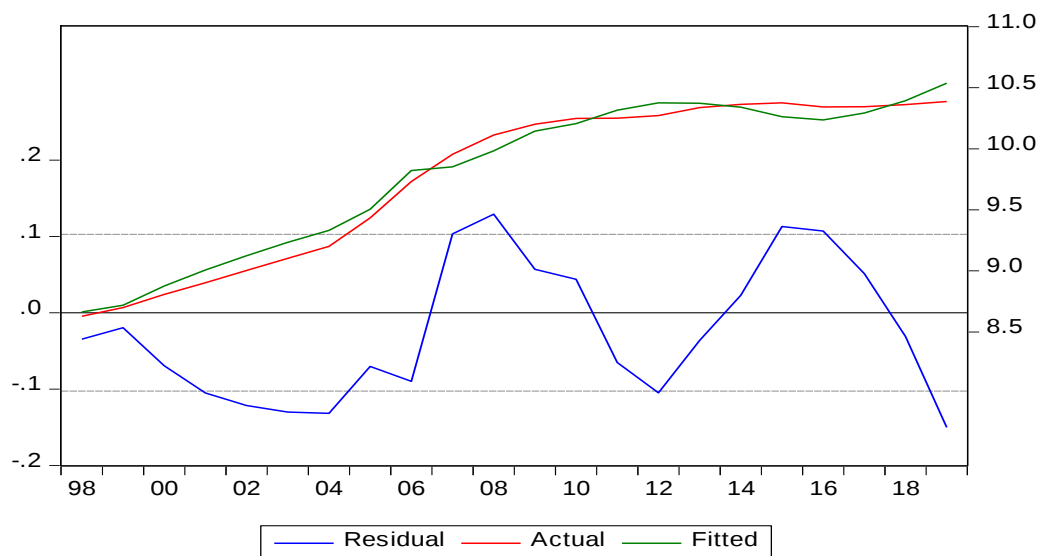
(3) modelinin statistik göstəriciləri cədvəl (2)-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 2. Model (3)-ün əsas statistik xarakteristikaları

Dependent Variable: LOG(UDM)				
Method: ARMA Maximum Likelihood (OPG - BHHH)				
Sample: 1998 2019				
Included observations: 22				
Convergence achieved after 10 iterations				
Coefficient covariance computed using outer product of gradients				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	9.533124	0.574501	16.59373	0.0000
BXSOS(-5)	-3.08E-05	1.29E-05	-2.390792	0.0287
@TREND	0.100425	0.005330	18.84229	0.0000
AR(8)	-0.907771	0.090484	-10.03240	0.0000

SIGMASQ	0.008156	0.005461	1.493405	0.1537
R-squared	0.980223	Mean dependent var	9.776021	
Adjusted R-squared	0.975569	S.D. dependent var	0.657295	
S.E. of regression	0.102737	Akaike info criterion	-0.884735	
Sum squared resid	0.179433	Schwarz criterion	-0.636771	
Log likelihood	14.73209	Hannan-Quinn criter.	-0.826322	
F-statistic	210.6446	Durbin-Watson stat	0.589142	
Prob(F-statistic)	0.000000			
Inverted AR Roots	.91+.38i	.91-.38i	.38+.91i	.38-.91i
	-.38-.91i	-.38+.91i	-.91-.38i	-.91+.38i

(3) modelinin statistik xarakteristikaları modelin adekvat alındığını göstərir.

Qrafik 1. (3) modelinə əsasən adambaşına düşən ÜDM-in həcmnin qiymətlərinin faktiki (Actual), modeldən tapılmış (Fitted) qiymətləri və onların arasındakı fərqin (Residual) dinamikası

(2) modelinin nəticəsinə görə bütün xəstəliklər səbəbindən ölənlərin sayının 1 nəfər artması 5 ildən sonrakı ÜDM-i 0,003% azaldır.

3.2. Bütün xəstələnlərin sayının ümumi daxili məhsula təsirinin qiymətləndirilməsi

İndi isə Azərbaycan Respublikasında bütün xəstələnen əhəlinin sayının Ümumi Daxili Məhsula təsirinin araşdırılması məsələsinə baxaq. 1995-2020-ci illər arasında Azərbaycanda bütün xəstələnen əhəlinin sayı ilə 1995-2020-ci illər arasında adambaşına düşən ÜDM-in həcmi arasındakı əlaqənin ekonometrik qiymətləndirilməsinə baxılır:

$$\text{LOG(UDM)} = C(1) + C(2) * \text{BXS}(-5) + C(3) * @TREND \quad (4)$$

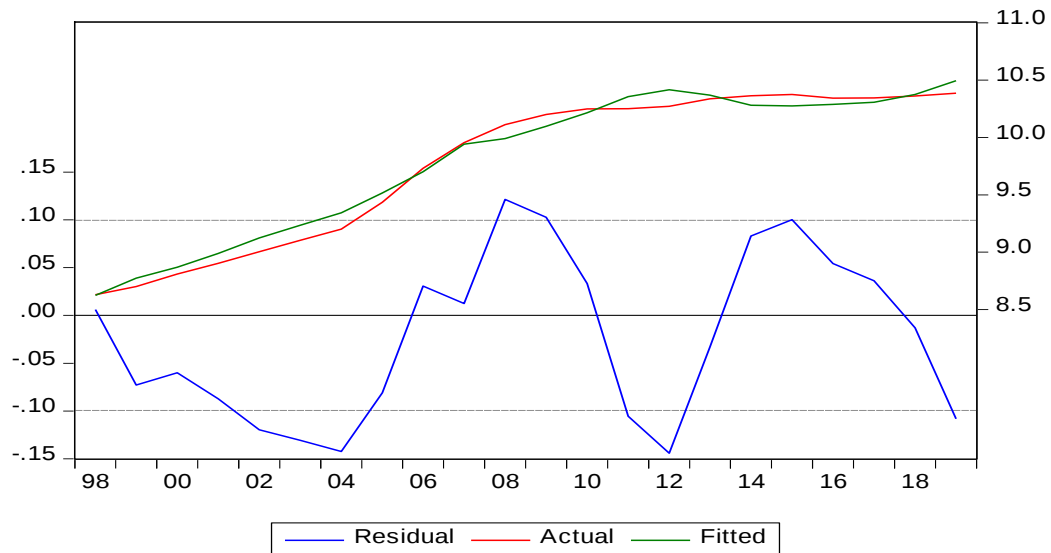
Burada ÜDM - Ümumi Daxili Məhsul, BXS - bütün Xəstələnlərin Sayını göstərir. (4) reqressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticələri aşağıdakı kimi olmuşdur:

$$\begin{aligned} \text{LOG(UDM)} &= 9.1237 - 7.309\text{e-}07 * \text{BXS}(-5) + 0.098294 * @TREND + [\text{AR}(8) = \\ &-0.883745379357, \text{UNCOND}] \quad (5) \\ \text{Prob.} & \quad 0.0000 \quad \quad 0.0117 \quad \quad 0.0000 \\ & \quad \quad R^2 = 0.980223 \end{aligned}$$

(5) reqressiya modelinin statistik xarakteristikaları cədvəl 2-də göstərilmişdir.

Cədvəl 3. (5) modelinin əsas statistik xarakteristikaları

Dependent Variable: LOG(UDM)				
Method: ARMA Maximum Likelihood (OPG - BHHH)				
Sample: 1998 2019				
Included observations: 22				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	9.123751	0.333797	27.33321	0.0000
BXS(-5)	-7.31E-07	2.59E-07	-2.825389	0.0117
@TREND	0.098294	0.004975	19.75604	0.0000
AR(8)	-0.883745	0.087658	-10.08170	0.0000
SIGMASQ	0.007649	0.004604	1.661438	0.1150
R-squared	0.981454	Mean dependent var		9.776021
Adjusted R-squared	0.977090	S.D. dependent var		0.657295
S.E. of regression	0.099489	Akaike info criterion		-1.028563
Sum squared resid	0.168267	Schwarz criterion		-0.780599
Log likelihood	16.31420	Hannan-Quinn criter.		-0.970151
F-statistic	224.9049	Durbin-Watson stat		0.611297
Prob(F-statistic)	0.000000			
Inverted AR Roots	.91+.38i	.91-.38i	.38+.91i	.38-.91i
	-.38-.91i	-.38+.91i	-.91-.38i	-.91+.38i

Qrafik 2. (4) modelinə əsasən adambaşına düşən ÜDM-in həcmnin qiymətlərinin faktiki (Actual), modeldən tapılmış (Fitted) qiymətləri və onların arasındakı fərqin (Residual) dinamikası

Qeyd edək ki, məqalədə modelin adekvatlığını şərtləndirən Qauss-Markov şərtləri, həmçinin stasionarlıq yoxlanılmışdır və testlər modelin adekvat olduğunu göstərmişdir.

Modelin nəticəsinə görə bütün xəstələnənlərin sayının 1 nəfər artması 5 ildən sonrakı ÜDM-i 0,00007% azaldır. Zaman ənənəsi ilə (elmi-texniki tərəqqi, yeni texnologiyaların tətbiqi, innovasiyalar) hər il ÜDM-in həcmi 9,8% artma potensialına malikdir. Bu tempin fakt olaraq aşağı və ya yuxarı olması ÜDM-in həcminə mənfi və müsbət təsir edən amillərlə bağlıdır.

Yuxarıda qurduğumuz modellərin regressiya tənliklərinin parametrləri və statistik xarakteristikaları cədvəllərin müvafiq məlumatları əsasında EvIEWS10 (Econometrik Views) Tətbiqi Proqram Paketində Ən kiçik kvadratlar üsulu (OLS) ilə tapılmış və modelin adekvatlığı yoxlanılmışdır. Modelin əsas statistik xarakteristikaları da uyğun olaraq cədvəllərdə verilmişdir.

Nəticə

Tədqiqat işində ölkə üzrə adambaşına düşən ümumi daxili məhsulun həcmi ilə bütün xəstəliklər səbəbindən ölən əhəlinin sayının asılılıq modeli qurulmuşdur. Modelin nəticəsinə görə bütün xəstəliklər səbəbindən ölənlərin sayının 1 nəfər artması 5 ildən sonrakı ÜDM-i 0,003% azaldır. Bununla yanaşı, ölkə üzrə adambaşına düşən ümumi daxili məhsulun həcmi ilə bütün xəstələnən əhəlinin sayı arasında asılılığın modeli

qurulmuşdur. Modelin nəticəsinə görə bütün xəstələnən əhalinin sayının 1 nəfər artması 5 ildən sonrakı ÜDM-i 0,00007% azaldır. Göründüyü kimi, xəstəliklərdən ölənlərin sayı ÜDM-in həcminə xəstələnənlərin sayından daha güclü təsir etmiş olur. Zaman ənənəsi ilə (elmi-texniki tərəqqi, yeni texnologiyaların tətbiqi, innovasiyalar) hər il ÜDM-in həcmi 9,8% artma potensialına malikdir.

Ədəbiyyat

1. Hasanli Y., (2014), "Research of impact of natural resources wealth on economic development and human capital using Marx's reproduction scheme", EcoMod 2014, International Conference on Economic Modeling, Bali, Indonezia, pp.41-42
2. Həsənlı, Y. (2008). Ekonometrikaya giriş (e-publishing). *Bakı. Retrieved*, 5, 2019.
3. Hasanli, Y., & Ismayilov, N. (2012). Econometric modeling of solar intensity effect on demographic processes (Natural Growth, Birth, Death) in Azerbaijan". *Labor and Social Problems, Collection of Scientific Works*, (3).
4. Həsənlı Y. Həsənov R. İqtisadi tətqiqatlarda riyazi üsulların tətbiqi. Bakı-2000.
5. Grossman, M. (1972). On the concept of Health Capital and the Demand for Health, *The Journal of Political Economy*, V. 80, No. 2, p. 223-255.
6. Tüylüoğlu, Ş. ve Tekin, M. (2009). Gelir düzeyi ve sağlık harcamalarının beklenen yaşam süresi ve bebek ölüm oranı üzerindeki etkileri. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 13(1), 1-31.
7. Kristine M. Smitha, Catherine C. Machalabaa,, Richard Seifmanc, Yasha Feferholtza,William B. Karesha,d, "Infectious disease and economics: The case for considering multi-sectoral Impacts".
8. Yrd.Doç.Dr . Ahmet KAMACI, Bartın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, akamaci@bartin.edu.tr Hediye UĞURLU YAZICI, Bartın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,OECD ÜLKELERİNDE SAĞLIK HARCAMALARININ EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN EKONOMETRİK ANALİZİ.
9. D. Rassy, R.D. Smith, The economic impact of H1N1 on Mexico's tourist and pork sectors, *Health Econ.* 22 (2013) 824–834, <https://doi.org/10.1002/hec.2862>.
10. Halıcıoğlu F. (2011). Modelling life expectancy in Turkey, *Economic Modelling*, 28(5), 2075-2082. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2011.05.002>.
11. Bayram Aydın (2020) İktisadi Göstergelerin Beklenen Yaşam Süresi Üzerindeki Etkileri: Panel Veri Analizi. (ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE).

REGIONDA ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ SƏVİYYƏSİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ METODOLOGİYASI

Daxil olub: 29 aprel 2022-ci il;
Qəbul olunub: 12 may 2022-ci il
Received: 29 April 2022
Accepted: 12 May 2022

Elman İbişov
i.e.n., dos., böyük elmi işçi, İAETİ, UNEC
elman.ibishli@gmail.com

Xülasə

Məqalədə əsas məqsəd son dövrdə Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı problemlərinin araşdırılması və beynəlxalq səviyyədə ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsinin müəyyən edilməsi metodologiyasının işlənilib hazırlanmasında əsas meyarların müəyyən edilməsidir. Müasir global böhranlar fonunda Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi doktrinasındakı meyar və göstəricilərə uyğun olaraq, regionda ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsinin müəyyən edilməsi metodologiyasını hazırlamaq olduqca zəruridir. Bu istiqamətdə beynəlxalq və ölkə səviyyəsində ərzaq təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə araşdırılmalı olan meyarlar qrupu aşkar edilmişdir. Ölkənin ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi ölkə əhalisinin qida məhsulları ilə təmin edilməsi vəziyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilər sistemi kimi nəzərdən keçirilmişdir. Ərzaq təhlükəsizliyinin göstəriciləri sistemi və parametrləri, onların hədd (limit) qiymətləri müəyyən edilərək öyrənilmiş, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına büdcə dəstəyinin səviyyəsi əsaslandırılmışdır. Tədqiqat prosesində səbəb-nəticə əlaqələrinin təhlili, sistemli yanaşma, statistik təhlil üsullarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın sonunda təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: ərzaq təhlükəsizliyi, ərzaq təhlükəsizliyi meyarları, qida rasionu, ərzaqla özünütəminatmə.

METHODOLOGY OF DETERMINING THE LEVEL OF FOOD SECURITY IN THE REGION

Elman Ibishov
i.e.n., dos., Senior Research Fellow, UNEC SRIES
elman.ibishli@gmail.com

Summary

The main purpose of the article is to study the recent problems of food security in Azerbaijan and to identify key criteria in the development of a methodology for the level of food security at the international level. Against the background of modern global crises, it is very important to develop a methodology for determining the level of food security in the region in accordance with the criteria and indicators of the food security doctrine of the Republic of Azerbaijan. In this regard, a set of criteria to be

carried out in order to assess food security at the international and national levels has been identified. The level of food self-sufficiency of the country is considered as a system of key indicators characterizing the state of food security of the country's population. The system and parameters of food safety indicators, their limit prices were determined and studied, substantiated that the production, processing and sale of agricultural products are the main links of food security and the need for mutual organization of their stages. In the research process, the analysis of cause-and-effect relationships, systematic approach, statistical analysis methods were used. Suggestions and recommendations are given at the end of the study.

Keywords: *food security, food safety criteria, food ration, food self-sufficiency.*

МЕТОДИКА ОПРЕДЕЛЕНИЯ УРОВНЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕГИОНА

Эльман Ибишов

*к.э.н., доц., ст. науч. сотрудник, НИИЭИ, UNEC
elman.ibishli@gmail.com*

Резюме

Основной целью статьи является изучение последних проблем продовольственной безопасности в Азербайджане и определение ключевых критериев при разработке методологии определения уровня продовольственной безопасности на международном уровне. На фоне современных глобальных кризисов очень важно разработать методику определения уровня продовольственной безопасности региона в соответствии с критериями и показателями доктрины продовольственной безопасности Азербайджанской Республики. В связи с этим определен набор критериев, которые необходимо использовать для оценки продовольственной безопасности на международном и национальном уровнях. Уровень продовольственной самообеспеченности страны рассматривается как система основных показателей, характеризующих состояние продовольственной безопасности населения страны. Определены и изучены система и параметры показателей продовольственной безопасности, их предельные цены, обосновано, что производство, переработка и реализация сельскохозяйственной продукции являются основными звеньями продовольственной безопасности и необходимостью взаимной организации их этапов. В процессе исследования использовались такие методы исследования, как анализ причинно-следственных связей, системный подход, методы статистического анализа. В конце исследования даны предложения и рекомендации.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, критерии продовольственной безопасности, пищевой рацион, продовольственная самообеспеченность.

Giriş

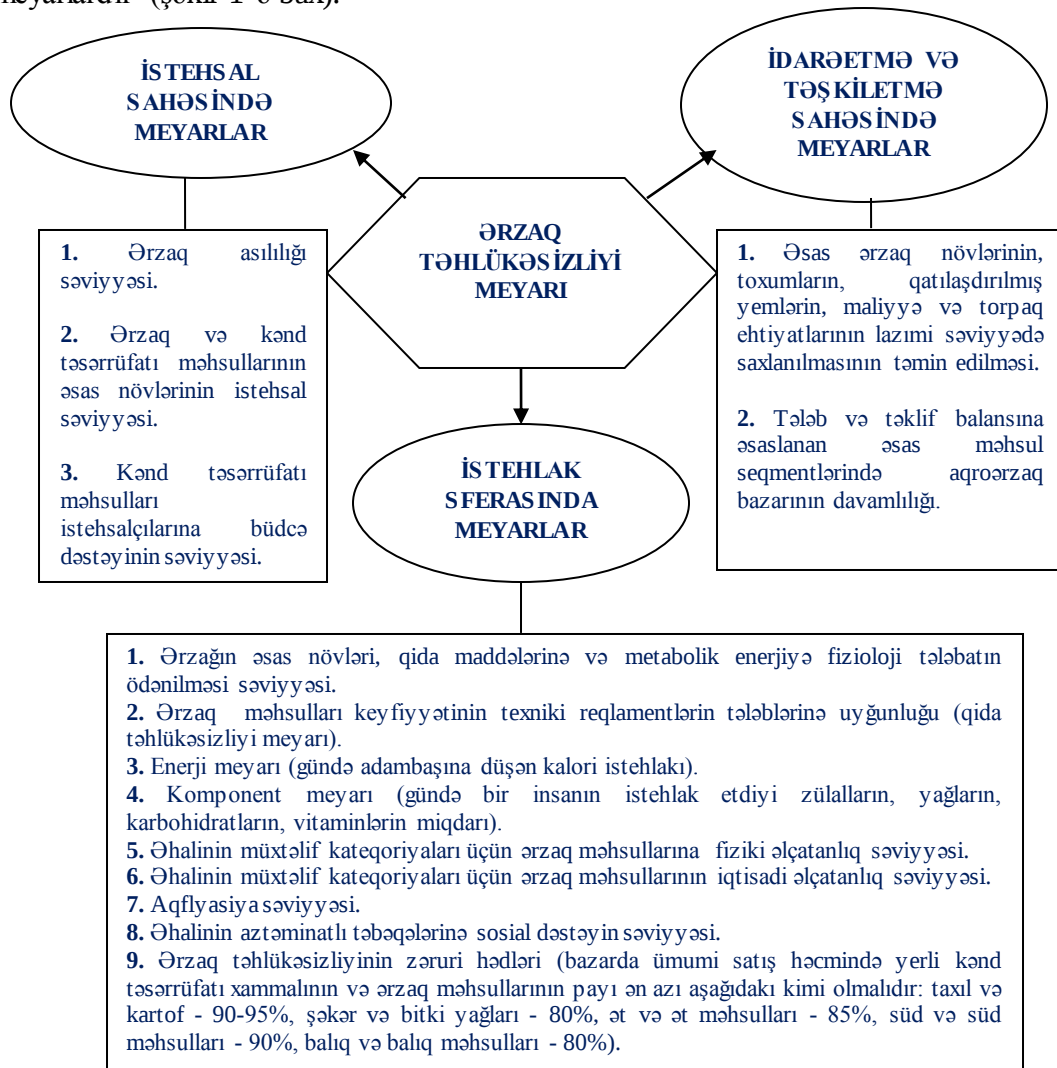
Son zamanlar ərzaq təhlükəsizliyi istənilən ölkənin milli təhlükəsizliyinin əsas tərkib hissələrindən biri kimi, iqtisadi və siyasi müstəqilliyin əsas faktoru olmaqla daha üstün mövqeyə çevrilmiş və bu da nəticədə ərzaq təhlükəsizliyi problemini bütün dünya ölkələrinin əsas prioritet məsələləri sırasında ön plana çıxarmışdır. Əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatının yaxşılaşdırılması mühüm sosial-iqtisadi vəzifə olaraq, onun həlli həm dövlətin, həm də konkret regionun inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi doktrinasına əsasən ərzaq təhlükəsizliyi ölkənin ortamüddətli perspektivdə milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas istiqamətlərindən biri, dövlətçiliyin və suverenliyin qorunub saxlanılmasının vacib amili, demografik siyasətin əsas tərkib hissəsi, yüksək həyat standartlarına zəmanət verməklə Azərbaycan vətəndaşlarının həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasının xüsusi meyarı, milli prioritetin strateji hədəflərindən biri olaraq həyata keçirilməsi zəruri olan mühüm şərti kimi dəyərləndirilir. Eyni zamanda, regionun ərzaq təhlükəsizliyini qiymətləndirərkən onun təkcə ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsini deyil, həmçinin onların əhalinin iqtisadi və fiziki imkanlarına təsir edən bir sıra digər parametrləri də nəzərə alınmalıdır.

Ərzaq təhlükəsizliyinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi istər beynəlxalq, ölkədaxili, iqtisadi, habelə regional, ərazi və istərsə də əhalinin sosial qrupları səviyyəsində onun kəmiyyətə ölçülməsi üçün obyektiv meyarlar və metodlar sisteminin işlənilib hazırlanması zərurətini müəyyən edir. Bu cür bölgüyə müvafiq olaraq, hər bir səviyyənin ərzaq təhlükəsizliyinin müəyyən edilməsi üçün həmin səviyyələrin özünəməxsus meyarları və göstəriciləri əsas götürülür.

Beynəlxalq səviyyədə ərzaq təhlükəsizliyinin əsas meyarları

Ərzaq təhlükəsizliyinin meyarları əsasən ilkin və proqnozlaşdırılan vəziyyətə (problemin səviyyəsinə) uyğun olaraq müəyyən edilmiş hədəflər üçün keyfiyyət göstəricilərini ifadə etməli və bu göstəricilər məqsəd göstəricilərinə yaxınlaşmanın kəmiyyət ölçüsü kimi dəyərləndirilməlidir. Ərzaq təhlükəsizliyinin üç aspekti: kəmiyyət, keyfiyyət və sosial-iqtisadi aspektləri özündə ehtiva etdiyinə əsaslanaraq belə qənatə gəlmək olar ki, ərzaq təhlükəsizliyi probleminin qiymətləndirilməsi məhz bu aspektlər çərçivəsində aparılmalıdır. Bu, **ilk öncə** kifayət qədər lazımı miqdarda ərzaq təminatına istiqamətlənmə; **ikincisi**, insanların təkcə qida ilə deyil, təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaqla təmin olunması; **üçüncü** isə əhalinin və ya onun ayrı-ayrı təbəqələrinin gəlirlərinin ərzağa real (iqtisadi) çıxışını, yəni əlçatanlığını təmin edən səviyyəyə yüksəldilməsini nəzərdə tutur. Qeyd olunan bu üç aspektin hər birinin özünəməxsus qiymətləndirmə meyarları olmalıdır [3, səh.134].

Bir çox hallarda beynəlxalq səviyyədə ərzaq təhlükəsizliyi iki meyar əsasında qiymətləndirilir: növbəti ilə daşınan məhsulda dünya taxıl ehtiyatlarının həcmi (bu, ölkədə 60 gün ərzində taxıl ehtiyatını və ya illik istehlakın 17%-ni təşkil etdikdə, təhlükəsiz hesab olunur); ikinci səviyyə isə orta hesabla adambaşına düşən dünya taxıl istehsalının həcmi (adambaşına düşən taxılın miqdarı 1000 kq olduqda, təhlükəsiz hesab olunur). Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi doktrinasında ölkə səviyyəsində ərzaq təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsini aparmaq məqsədi ilə əsasən üç meyar qrupu müəyyən edilmişdir. Bunlar istehlak, istehsal və idarəetmə sferasında mövcud olan meyarlardır (şəkil 1-ə bax).

Şəkil 1. Ərzaq təhlükəsizliyi meyarları

İlk öncə qeyd edək ki, Azərbaycanda bu meyarlar əsasında ərzaq təhlükəsizliyinin illik monitorinqinin aparılması daha məqsəduyğun olardı. Təbii ki, bu meyarların və göstəricilərin ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi üçün əsas meyarlar

kimi qəbul edilməsi həm regional, həm də sahəvi xüsusiyyətlərə görə özünəməxsus keyfiyyətlərə malik olan aqrar-ərzaq kompleksində ərazi əmək bölgüsü üzrə və eləcə də Azərbaycanın ərazi subyektlərinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin müxtəlif səviyyələrində ərzaq təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi üçün vacib hesab edilən meyar və göstəricilər sisteminin işlənilib hazırlanmasını zəruri edir.

Regionlarda ərzaq təhlükəsizliyi probleminin həllinin təbii, iqtisadi, demografik, sosial, milli və digər xüsusiyyətlərində mövcud olan müxtəlif fərqliliklər fonunda onların təsnifatı daha da zəruri olur. Bütün bunların həyata keçirilməsinə dair bir sıra yanaşmalar vardır. Belə ki, Azərbaycanın bölgələrini əsasən istehsal edən və istehlak edən bölgələrə bölməklə yanaşı, onları paralel olaraq, üç kateqoriyalı bölgələrə də ayırmaq olar: kənd təsərrüfatı; sənaye-kənd təsərrüfatı; sənaye.

Adları qeyd olunan kateqoriyaların hər biri müvafiq regionlar qarşısında konkret vəzifələr qoyur və bu vəzifələr, ümumilikdə ölkə əhalisinin zəruri qidaya olan tələbatının və eləcə də insanların normal həyatını təmin edəcək səviyyədə lazımı qida ilə təmin olunmanı tələb edir. Regionların ərzaq təhlükəsizliyinin əsasını aqrar-sənaye istehsal sahəsində ərazi üzrə rəşional əmək bölgüsü, yerli və idxal olunan məhsulların istehlakında rəşional birləşmə, regionlararası ərzaq ticarətində heç bir maneənin olmaması təşkil edir və hər bir region özünün sosial-iqtisadi inkişafının spəşifik xüsusiyyətləri və ərzaq təhlükəsizliyinə olan təhdidlərilə xarakterizə olunur.

Hazırda Azərbaycanın təsis qurumları arasında sosial-iqtisadi fərqlər nəinki azalmır, əksinə, bir sıra mövqələrdə daha da artır. Buna görə də, Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi doktrinasındakı meyar və göstəricilərə uyğun olaraq, regionda ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsinin müəyyən edilməsi metodologiyasını hazırlamaq müəssir qlobal böhranlar fonunda olduqca zəruridir [2, səh 6].

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsinin müəyyən edilməsi doktrinasında verilmiş metodologiya əsasında region üçün ərzaq təhlükəsizliyinin aşağıdakı meyarlarını və göstəricilərini göstərə bilərik.

İstehlak sferasında meyarlar və göstəricilər

1. Əhalinin ərzaq rasionunda əsas qida maddələri və mübadilə enerjisi üzrə fizioloji tələbatın ödənilmə səviyyəsi. Bu meyarın göstəricisi region əhalisinin ərzaq rasionunda qida maddələrinin faktiki və standart tərkibinin qiymətləndirilməsi (normadan uzaqlaşma) olmalıdır. Qiymətləndirmənin məzmununa aşağıdakı əsas qidalar daxil edilməlidir: zülallar (standart gündəlik tələbat - 60 - 100q); yağlar (60 - 100 q); karbohidratlar (300 - 350 q); vitaminlər: askorbin turşusu (vitamin C - 70 - 80 mq), tiamin (vitamin B1 - 1,1 - 2,0 mq), riboflavin (vitamin B2 - 1,3 - 2,4 mq), piridoksin (vitamin B6 - 1,8 - 2 mq), nikotin turşusu (vitamin PP - 15 - 25 mq); fol turşusu (0,2 mq); retinol (vitamin A - 0,8 - 1,0 mq), tokoferol (vitamin E - 8 - 10 mq), kalsiferol (vitamin D - 0,01 mq); minerallar: kalsium (800 - 1000 mq), fosfor (1200 - 1500 mq), maqnezium (400 - 450 mq), dəmir (10 - 18 mq) [1, səh.436].

$$I = \frac{q_0}{q_p} \frac{kcal}{adam} \quad (1)$$

Ərzaq təhlükəsizliyi üzrə göstəricilər sistemi, onların hüddud qiymətləri

Göstəricilər	Parametrlər		
	əsas		əlavə
Əsas ərzaq məhsulları ilə əhalinin fizioloji tələbatının təmin olunması əmsalı	$J_{\beta} = \frac{\sum q_0 p}{\sum q_p p}$	max=1	$i_{\beta} = \frac{q_0}{q_p}$
Əhalinin ərzaq rasionunda enerji (kalori) miqdarının səviyyəsi	$\frac{kcal}{adam}$	2700-3100	$\frac{zülal,qr}{adam}$
Əzağın iqtisadi cəhətdən əlçatan olması əmsalı	$J_{iq} = \frac{n_1}{n_0}$		Əhalinin adambaşına gəlirinin alıcılıq qabiliyyəti
Regionun ərzaq məhsullarından asılılıq əmsalı	$J_{as} = \frac{\sum q_2 p}{\sum q_1 p}$ $J_{as} = \frac{\sum q_3 p}{\sum q_1 p}$	$J_{as} < 0.4$ $J_{as} > 0.6$	$i_{as} = \frac{q_2}{q_1}$ $i_{as} = \frac{q_3}{q_1}$
Regionda ərzağın mövsümi ehtiyatı	ehtiyatın həcmi, günlərlə		

Burada q_0 —ərzaq istehlakının real həcmi; q_1 —bölgədə istehlakın real həcmi; q_2 —böl-gədə istehlak edilmiş qidanın həcmi; q_3 —daxili istehsalın həcmi; q_p —rasional normaya görə ərzaq istehlakının həcmi; p —ərzaq mallarının qiyməti; n_0 —bölgenin ümumi əhali-sinin sayı; n_1 —gəliri ümumi yaşayış minimumundan yüksək olan əhalinin məcmu-sudur.

2. Enerji meyarı. Bu göstərici bölgədəki qida rasionunun gündəlik qəbul ediləcək qidanın enerji dəyəri ilə ölçülür. Onu əsasən üç səviyyədə qiymətləndirmək lazımdır: optimal (2500 - 3500 kkal); qeyri-kafi (1500 - 2500 kkal); kritik (<1500 kkal).

3. Ərzağın fiziki mövcudluq səviyyəsi. Bu göstərici isə əsas ərzaq məhsullarının isteh-lakının kafiliyidir, onu da indeks metodundan istifadə etməklə hesablamaq olar.

Ümumi indeksin hesablanması (J_{fp}):

$$J_{fp} = \frac{\sum q_1 p}{\sum q_0 p} \quad (2)$$

Burada q_1 və q_0 məhsulların faktiki olaraq rasional istehlak normalarına görə istehlakın həcmidir;

p - ərzaq məhsullarının qiymətləridir.

Bu göstərici üçün ərzaq təhlükəsizliyi parametrlərinin (minimum icazə verilən) həddi dəyəri aşağıdakı düsturla hesablanı bilər:

$$J_{FN} = \min \frac{\sum q_0 p}{\sum q_0 p} \quad (3)$$

Burada q_0 və q' rəşional istehlak normaları və yaşayış minimumu standartlarına uyğun olaraq qida istehlakının həcməridir.

Ümumi indeks JFP-nin dəyəri hədd dəyəri ilə müqayisə edilməlidir və əgər o, aşağı həddən (JFP min) azdırsa, o zaman əhalinin sağlamlığı və regionda həyatın fizioloji əsasları təhlükə altındadır.

İnsanların gündəlik qəbul etdikləri əsas növ ərzaq məhsullarına aşağıdakılar daxildir: ət və ət məhsulları (rəşional istehlak norması ildə 81 kq), süd və süd məhsulları (392 kq), yumurta və yumurta məhsulları (298 ədəd), şəkər (41 kq), bitki yağı (13,6 kq), kartof (120 kq), tərəvəz (145 kq), meyvə və giləmeyvə (76 kq), çörək məhsulları (107 kq) [4, səh.63].

4. Ərzaq məhsullarına əlçatanlığın iqtisadi səviyyəsi. Ərzaq məhsullarına əlçatanlıq dərəcəsinin göstəricilərinə aşağıdakılar daxil edilməlidir:

a) “ərzaq məhsullarına iqtisadi əlçatanlıq”:

$$K_{gn} = \frac{\text{istehlak dəyəri (istehlak səbəti)}}{\text{orta aylıq əməkhaqqı (adambaşına gəlir)}} \times 100 \quad (4)$$

Ərzaq məhsullarına gündəlik əlçatanlıq üçün 60%-ə bərabər bir hədd dəyəri müəyyən edilir;

b) “əhali sayının yaşayış minimumundan aşağı olan pul gəlirlərinə nisbəti”:

$$I_{ed} = \frac{n_1 \times 100}{n_0} \quad (5)$$

Burada n_0 və n_1 gəlirləri yaşayış minimumundan aşağı olan əhali sayı və regionun ümumi əhalisidir. Həddi 7 - 10% civarında müəyyən edilir;

c) “səşial qruplar üzrə ərzaq məhsullarının maya dəyərinin diferensiaslaşdırılması” göstəricisi, yəni gəlirin qeyri-bərabər paylanması dərəcəsinə xarakterizə edən gəlirlərin konsentrasiası əmsalı (Cinni indeksi);

d) ən çox təminatlı əhalinin 10%-nin və ən aztəminatlı, kasıb əhalinin 10%-nin gəlirlərinin nisbəti. Azərbaycanda orta rəqəm bu gün 16,8 dəfə, gəlirin tövsiyə olunan nisbəti isə 5 ilə 8 dəfədir.

5. Aqflyasiyanın səviyyəsi (ərzaq məhsullarının qiymətlərinin dəyişmə sürətini xarakterizə edən inflyasiya).

Göstəricilər: istehlak qiymətlərinin artım templəri (ümumilikdə və növlər üzrə). Bu göstəricinin qiymətləndirilməsi əsasən məhsulların qiymət artımının inflyasiya səviyyəsindəki payına əsaslanmalıdır.

6. Qida təhlükəsizliyi meyarı. Göstəricilər: istehlak bazarına daxil olan və rədd edilmiş ərzaq məhsullarının payı; icazə verilən maksimum normaları üstələyən və tərkibində təhlükəli komponentlər olan istehsal olunmuş məhsulların payı.

İstehsal sahəsində meyarlar və göstəricilər

1. Ərzaq müstəqilliyinin səviyyəsi

Bu meyar regionun ərzaq təhlükəsizliyinin ümumi qiymətləndirilməsi üçün verilsə də, ümumilikdə onun ölkə səviyyəsində qiymətləndirilməsi zamanı birinci dərəcəli göstərici kimi istifadəsi bir o qədər də mühüm əhəmiyyət kəsb etmir.

Bu göstərici indeks metodu ilə hesablanı bilən “ərzaq asılılığı” göstəricisidir:

$$J_{PZ} = \frac{\sum q_2 p}{\sum q_1 p} \quad (6)$$

Burada q_1 və q_2 müvafiq olaraq, regionda real istehlakın və ərzaq idxalının həcməridir.

$$J'_{PZ} = \frac{\sum q_3 p}{\sum q_1 p} \quad (7)$$

Burada q_3 - yerli ərzaq istehsalının həcmidir.

Belə hesablamalarda J_{PZ} və J'_{PZ} adətən 0-dan 1-ə qədər diapazonda ölçülür və 1-dən çox J'_{PZ} dəyəri yalnız yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı və nisbətən kiçik şəhər əhalisi olan məhdud sayda regionlar üçün xarakterik ola bilər. Eyni zamanda, regionun tam ərzaq asılılığı $J_{PZ} = 1$ və $J'_{PZ} = 0$ dəyərlərində də baş verə bilər. Bu zaman müvafiq olaraq, regionun tam qida müstəqilliyi $J_{PZ} = 0$ və $J'_{PZ} = 1$ səviyyəsində olur (cədvəl 1-ə bax) [5, səh.173].

Cədvəl 1. Regionun əsas növ ərzaq məhsulları üzrə tam qida müstəqilliyi səviyyəsi

Ərzaq asılılığının dərəcəsi	Göstəricilər	
	J_{PZ}	J'_{PZ}
Ən güclü	0,8-dən çox	0,2-yə qədər
Güclü	0,6 -0,8	0,2-0,4
Orta	0,4-0,6	0,4-0,6
Zəif	0,2-0,4	0,6-0,8
Çox zəif	0,2	0,8- dən çox

2. Kənd təsərrüfatı məhsullarının və ərzaq məhsullarının əsas növlərinin istehsal səviyyəsi

Göstəricilər:

a) torpaq ehtiyatları ilə təminat (regionda mümkün olan kənd təsərrüfatı məhsulunun müəyyən edilməsi):

$$I_z = \frac{\Delta F_f}{\Delta F_n} \quad (8)$$

Burada I_z - torpaq ehtiyatları ilə təminat səviyyəsinin indeksi (bu halda adambaşına düşən əkin sahəsi, ha);

ΔF_f , ΔF_n - müvafiq olaraq real və standart olan əkin sahələrinin adambaşına düşən payıdır.

ΔF_n dəyəri elmi əsaslandırılmış qidalanma standartını (NP) şərti vahidlərlə ifadə olunan məhsuldarlığa (U) bölmək yolu ilə müəyyən edilir:

$$F_n = \frac{NP}{U} \quad (9)$$

b) özünütəminatmə səviyyəsi (%).

Özünütəminatmənin ümumi nisbəti (K_{co}):

$$K_{co} = \frac{\text{Yerli istehsal hesabına istehlak edilmiş ərzaq məhsullarının dəyəri}}{\text{İstehlak edilən bütün ərzaq məhsullarının dəyəri}} \quad (10)$$

Kənd təsərrüfatı və aqrar-sənaye regionları üçün özünütəminat səviyyəsinin bu cür qiymətləndirilməsi daha məqsədəuyğundur.

Regionda özünütəminatməni qiymətləndirmək üçün adambaşına düşən fərdi ərzaq məhsullarının istehsalını adambaşına istehlakla müqayisə etmək lazımdır;

c) “ayrı-ayrı məhsullar üzrə daxili bazarın tutumu” “müəyyən bir məhsulun adambaşına illik orta istehlakı” göstəricisinin “orta illik əhalinin sayına” hasili kimi hesablanır. Bu göstərici ayrı-ayrı məhsullar üzrə tələb və təklif balansının tərtib edilməsi və “ayrı-ayrı məhsulların ehtiyatlarının kifayət qədər olması” göstəricisinin hesablanması üçün zəruridir;

d) “ayrı-ayrı məhsulların ehtiyatlarının kifayət qədər olması”. Ümumi doktrinaya əsasən taxıl üzrə ehtiyatın ölçüsü regionda ərzaq məqsədləri üçün ən azı 2 aylıq istehlak və yem məqsədləri üçün isə istehlakın 8-10%-i səviyyəsində saxlanılmalıdır; şəkər, bitki yağı, heyvan yağı, süd tozu, ət məhsulları üzrə isə 2-3 aylıq istehlak miqdarında olmalıdır.

Ölkələrin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas yollarından biri də kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal səviyyəsi və onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönələn xüsusi diqqətin olmasıdır. Məhz ölkədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının genişlənməsi və məhsuldarlığının yüksəlməsi hesabına ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının idxaldan asılılığının azalmasına nail olmaq olar. Bunun üçün

ölkədə olduqca vacib hesab edilən bir neçə resurs imkanları mövcuddur və bunlara aşağıdakıları aid etmək olar [6, səh.211].

- **Bunlardan önəmlisi** ölkənin məşğul əhalisinin 38 faizə yaxınının məhz kənd təsərrüfatı sektorunda çalışması və müəyyən vərdislərinin mövcud olmasıdır.
- **Digər resurs ölkənin** maliyyə imkanlarının geniş olmasını (strateji valyuta ehtiyatlarının, artan neft pulları) göstərmək olar.
- **Üçüncüsü**, regional və dünya bazarına çıxış imkanlarının əlverişli olması və s. kimi amilləri qeyd edə bilərik.

Ərzaq təhlükəsizliyinin həlli yollarından **biri də** məhdud resurslar üzərinə məhsuldarlığa müsbət təsir edən müxtəlif gübrələrdən istifadə edilməsidir.

3. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına büdcə dəstəyinin səviyyəsi

Göstəricilər: dövlət və regional büdcələrdən regionun aqrar-sənaye kompleksinə dövlət dəstəyinin payı; hər bir hektara və hər bir manat məhsula görə pul ifadəsində dövlət dəstəyi.

Həm dövlət, həm də regional səviyyədə həyati əhəmiyyətli ərzaq növlərinin miqdarının azalmasına, yüksək kalorilik xüsusiyyətlərinin pisləşməsinə səbəb olan və ərzaq təhlükəsizliyinə təhdid yaradan mənfi amillərin təsirini vaxtında aradan qaldırmaq üçün bütün sadalanan meyarlar və göstəricilərin hesablanması nəzərə alınmaqla hər il regionun ərzaq təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi aparılmalıdır.

Bütün yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, istər regional səviyyədə, istərsə də dövlət səviyyəsində ilk növbədə ərzaq təhlükəsizliyinin təşkili və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi sahəsində kompleks tədbirlər planı həyata keçirilməlidir ki, bunlara da aşağıdakılar daxildir:

- 1) tədbirlərin, o cümlədən regionda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə tədbirlər və mexanizmlərin işlənilib hazırlanması və qanunvericiliklə təsdiq edilməsi; regionun ərzaq təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi üçün regional meyarlar və göstəricilərin müəyyən edilməsi;
- 2) regional səviyyədə ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsinə nail olmaq və onu stabil saxlamaq üçün vəziyyətin və perspektivlərin monitorinqinin, proqnozlaşdırılmasının və nəzarətinin həyata keçirilməsi; regionlar üzrə həmin tədbirlərin həyata keçirilməsinin AR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyində ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsinə cavabdeh olan idarə və ya şöbələrə həvalə edilməsi;
- 3) AR Dövlət Statistika Komitəsinin ərazi orqanına regional səviyyədə ərzaq təhlükəsizliyini qiymətləndirmək üçün zəruri olan göstəricilərin toplanması və işlənməsini həyata keçirmək üçün lazımi tapşırıqların verilməsi.

Nəticə

Beləliklə, regionda ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə nəzərdən keçirilən bütün bu meyarlar, perspektivdə sosial-iqtisadi inkişaf məqsədləri-

nin bütün spektrlərinin uğurla həyata keçirilməsi fonunda Azərbaycanın təsis qurumları üçün regional inkişaf strategiyalarının hazırlanmasında, yəni kənd təsərrüfatı istehsalının artırılması, yoxsulluğun azaldılması, məşğulluğun təmin edilməsi, qidanın fiziki və iqtisadi əlçatanlığının artırılması, ekoloji cəhətdən təmiz, təhlükəsiz qidaların istehlakının artırılması istiqamətində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycanın ərzaq balansları” Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: Səda, 2021. 772 s., https://www.stat.gov.az/source/food_balances/
2. Fikrətzadə F.F. “Azərbaycanda kənd təsərrüfatına ayrılan subsidiyaların effektivliyinin qiymətləndirilməsi” / “Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” elmi-praktik jurnal, 2020, №1 <https://agroecconomics.az/az/article/13/azerbaycanda-kend-teserrufatina-ayrilan-subsidiyal/>
3. Quliyev E.A. “Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi: reallıqlar, çağırışlar və perspektivlər”. Bakı - 2018. “Kooperasiya” nəşriyyatı, 480 s.
4. Kostyaev A.I., Timofeev M.U. Milli və regional ərzaq təhlükəsizliyi // Regional iqtisadiyyat: sabitləşmə və inkişaf. - M., 2000. T. 1.
5. Lisochenko A.A. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi probleminin regional formatı // Sahibkarlıq. - M.: NP "İBK" nəşriyyatı, 2008. - N 4.
6. Maslakov V.V. Qida təhlükəsizliyi sisteminin formalaşması və inkişafı: konseptual yanaşmalar. - Yekaterinburq: Ural nəşriyyatı. GSHA, 1996.
7. Modebadze N. Regionun ərzaq təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi // APK: iqtisadiyyat, idarəetmə. - 1997. - N 12.
8. <http://www.fao.org/3/MR173RU/mr173ru.pdf>
9. <https://www.stat.gov.az/source/trade/>
10. <https://www.agro.gov.az/uploads/documents/pages/2019.pdf>

ELMI-TƏDQIQAT İŞLƏRİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

*Daxil olub: 31 mart 2022-ci il;
Qəbul olunub: 13 aprel 2022-ci il
Received: 31 March 2022
Accepted: 13 April 2022*

Cəmilə Musayeva
*i.ü.f.d., dosent, UNEC
Jamila_musayeva@unec.edu.az*

Xülasə

Məqalədə elmi tədqiqatların, innovativ nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi və səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri araşdırılır. Azərbaycan elminin dünya elminə inteqrasiyasını qiymətləndirmək üçün elmmetrik verilənlər bazalarına əsasən elm göstəricilərinin müqayisəli statistik təhlili aparılmışdır. 2005-2020-ci illər üzrə Azərbaycanda elmi-tədqiqat işlərinin maliyyələşdirilməsi vəziyyəti təhlil edilmişdir. Elmi tədqiqatların maliyyələşdirilməsi, stimullaşdırma mexanizmlərinin yaradılması və elmə biznes sektorunun cəlb edilməsi ilə bağlı problemlər nəzərdən keçirilmişdir. Elmi tədqiqatlara investisiyaların artırılmasının və innovasiya proseslərinin intensivliyinin artırılmasının zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *elmi tədqiqat, səmərəlilik, maliyyələşmə, elmmetrik verilənlər bazaları.*

DIRECTIONS FOR INCREASING THE EFFICIENCY OF RESEARCH WORK

Jamila Musayeva
*Ph.D., associate prof., UNEC
Jamila_musayeva@unec.edu.az*

Abstract

The article examines the directions of scientific research, evaluation of innovative achievements and increasing efficiency. To assess the integration of Azerbaijani science into world science, a comparative statistical analysis of scientific indicators was conducted based on elmmetric database. The situation with the financing of research work in Azerbaijan for 2005-2020 was analyzed. Problems related to the financing of scientific research, the creation of incentive mechanisms and the involvement of the science business sector were considered. The need to increase investment in research and increase the intensity of innovation processes is justified.

Keywords: *scientific research, efficiency, funding, scientific databases.*

НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ РАБОТ

Джамиля Мусаева

*д-р филос. по экон., доцент, UNEC
Jamila_musayeva@unec.edu.az*

Резюме

В статье рассматриваются направления научных исследований, оценка инновационных достижений и повышение их эффективности. Для оценки интеграции азербайджанской науки в мировую был проведен сравнительный статистический анализ научных показателей на основе наукометрических баз данных. Проанализирована ситуация с финансированием научно-исследовательских работ в Азербайджане за 2005 - 2020 годы. Были рассмотрены проблемы, связанные с финансированием научных исследований, созданием механизмов стимулирования и привлечением бизнес-сектора в науку. Обоснована необходимость увеличения инвестиций в исследования и повышения интенсивности инновационных процессов.

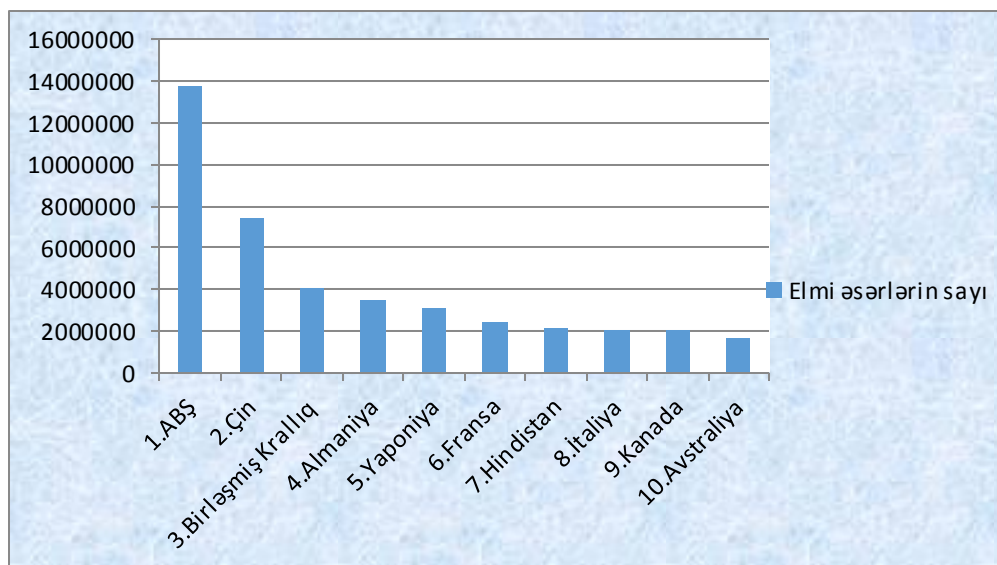
Ключевые слова: *научные исследования, эффективность, финансирование, наукометрические базы данных.*

Dünya iqtisadiyyatının inkişaf meyillərinin və inkişaf startegiyalarının əsasında elmin göstəricilərinin dinamik artması, yüksək səriştəli insan potensialı və bilik iqtisadiyyatı durur. Bazarın tələbləri innovasiyaların geniş tətbiqini və innovasiya fəaliyyətinin gücləndirilməsini zəruri edir. Buna görə də, inkişaf etmiş ölkələrdə sosial fəaliyyətin digər sahələrində əməklə müqayisədə əqli əməyin iqtisadi stimullaşdırılması siyasəti daha fəal aparılır. İnnovativ iqtisadiyyatın qurulması bütün kanallar vasitəsilə informasiya mübadiləsinin intensivləşdirilməsini, elm sahəsində çalışan işçilərin mobilliyinin artmasını, tədqiqat işlərinin inkişafını və yeni informasiya-kommunikasiya imkanlarının yaranmasını nəzərdə tutur. İnnovasiyaların, yeni məhsulların yaradılması böyük tədqiqat laboratoriyalarından, texnologiyalardan istifadənin və fundamental-tətbiqi tədqiqatların nəticələrinin istehsalat-sənaye sahələrinə tətbiqi sayəsində mümkün olur. İnnovasiyalardan istifadənin səmərəliliyini artıran elementlərdən biri də beçmarkinq mexanizmidir [3]. Bu mexanizmin mahiyyətinə görə rəqabətliyi və inkişafı təmin etmək məqsədilə müəssisə digər əlaqəli sahələrdə olan əqli fəaliyyətin qabaqcıl nəticələrini sonrakı təkmilləşdirmələrdə və yüksək texnologiyalı məhsulların istehsalında istifadə edə bilər.

Ayrı-ayrı tədqiqatçıların, elm mərkəzlərinin, institutların, bütövlükdə ölkələrin elmi fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi elmtutumlu sahələrin inkişafı, biznesdə innovativliyin və iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsi baxımından vacibdir. Eyni zamanda, qloballaşma şəraitində elmin dünya elminə integrasiyası və elmi-tədqiqat fəaliyyətinin nəticələrinin istehsalata tətbiqi ölkənin beynəlxalq arenada rəqabət qabiliyyətini artırır. Dünya elminə töhfə vermək kifayət deyil, əsas məsələ elmi-texniki tərəqqinin nəticələrindən faydalanmaqdır. Qəbul edilmişdir ki, elmi tədqiqatlardan səmərəli istifadə edən ölkələr elmə töhfə verən ölkələrdən daha yaxşı yaşayır [4].

Azərbaycan elminin dünya elminə integrasiyası və bilik iqtisadiyyatının tələbləri ölkəmizdə elmin inkişafını, elm və texnologiya sahəsində yeni təcrübələrin, biliklərin öyrənilməsini, elmi tədqiqatların aparılması və nəticələrinin istehsalata tətbiqini, elmbiznes əlaqələrinin genişləndirilməsini və innovativ iqtisadiyyatın qurulmasını tələb edir. Bu baxımdan, elmi-texniki və innovativ fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılması üçün metodoloji aspektlərin, üsulların işlənib hazırlanması elmi və praktiki maraq doğurur. Bu zaman elmi-tədqiqat vəzifələrinin yerinə yetirilməsi zamanı qarşıya çıxan əsas çətinliklərin müəyyən edilməsi, elmi-tədqiqat və istehsalat müəssisələrinin elmi-texniki fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodologiyasının işləyib hazırlanması, səmərəlilik göstəricilərinin müəyyən edilməsi və elmi tədqiqatların stimullaşdırılması mexanizmlərinin optimal reallaşdırılması vacibdir.

Elmi tədqiqatların və innovativ nailiyyətlərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini bir sıra indikatorlar əsasında aparmaq olar. Onlardan biri kəmiyyət xarakterli olub, elmetrik verilənlər bazalarında elmi məqalələr haqqında məlumatların statistik təhlilidir. Elmi fəaliyyətin effektivliyini qiymətləndirərkən istifadə olunan əsas platforma SCImago Jurnalı və Ölkə reytingidir (SCImago Journal & Country Rank). Scopus bazasında olan jurnalları, konfrans materiallarını və elm göstəricilərini özündə əks etdirən ictimaiyyət üçün açıq portaldır. Statistik məlumatlar 5 000-dən çox beynəlxalq nəşriyyatın, 34 100-dən çox elmi işlərin və dünyanın 239 ölkəsinin elm performans göstəricilərini əhatə edir. Statistik rəqəmlərə görə ölkələrin elmi göstəricilərinin müqayisəli təhlilini aparmaq olar. 1996 - 2020-ci illər üzrə beynəlxalq bazada elmi işlərin sayına görə ilk 10 ölkənin nəticələri arasında ABŞ reyting sıralanmasında 13 817 725 elmi iş ilə birinci yerdədir (qrafik 1). Çin sıralanmada ikinci (7 454 602), Birləşmiş Krallıq (4 039 729) isə üçüncüdür. Yalnız 2020-ci ildə Çin reyting sıralanmasında elmi əsərlərin sayına və istinadların sayına görə ABŞ-dan önə keçmişdir. Qrafik 1-dən göründüyü kimi ilk üçlükdə olan ölkələrlə digər ölkələr arasında kəskin fərq vardır. Belə ki, 1-ci yerdə olan ABŞ ilə 10-cu yerdə olan Avstraliyanın elmi işlərindəki fərq 10 dəfəyə yaxındır.

Qrafik 1. Elmi əsərlərin sayına görə ilk on ölkənin reyting sıralanması

Mənbə: <https://www.scimagojr.com/countryrank.php> məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Elmi əsərlərə istinad sayına görə reyting sıralanmasında ilk üç pillədə ABŞ (384398099), İngiltərə (102 878 206) və Almaniya (81 454 056) durur. ABŞ-da aparılan elmi tədqiqatların 70 - 80%-i elm və texnologiya sahəsinə aiddir və nəticələri biznes-istehsalat sahələrində tətbiq edilmişdir. Digər yerlər inkişaf etmiş ölkələr arasında bölüşdürülmüşdür. Bununla belə, Hindistan, Braziliya kimi ölkələr də burada yaxşı təmsil olunub. Nəşrlərin sayı və onlara istinadların sayından əlavə, əsas elmi göstəricilərə tədqiqatçının elmi məqalələri və həmin məqalələrə görə kəmiyyət göstəricisi olan H indeksi və məqalənin dərc olunduğu jurnalın impakt faktorlu olması daxildir. Burada da lider ölkə 2 386 H indeksi ilə İngiltərə (1 618) və Almaniya (1 429) ABŞ-dan sonra ikinci və üçüncü pillədə yer alırlar.

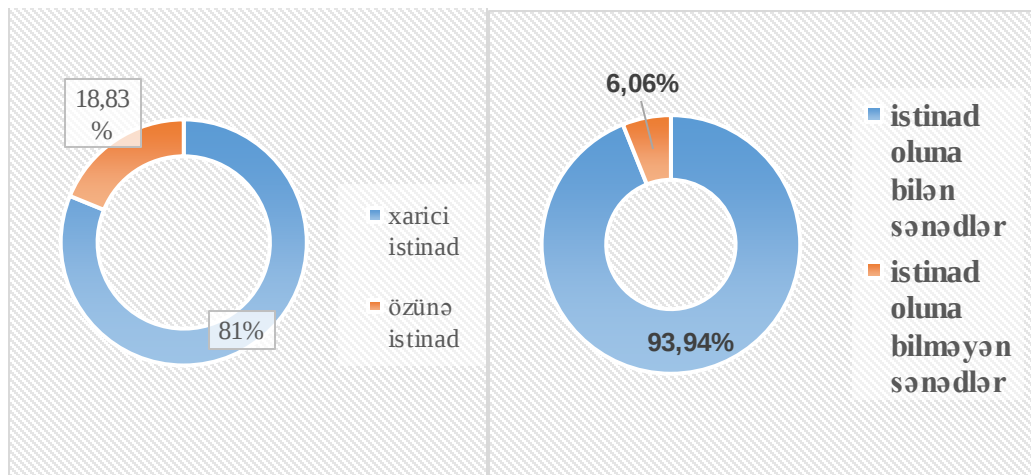
SCImago Ölkələr Reytinginin göstəricilərinə əsasən ölkəmizin 1996 - 2020-ci illərdə elmi göstəriciləri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1. 1996 - 2020-ci illər üzrə elm göstəriciləri

İllər	Reyting sıralanmasında yeri	Sənədlərin sayına görə	İstinadların sayına görə	Hər sənədə görə istinad sayı	H-indeks
1996-2020	93	17089	180028	10.11	142
2018	92	1544	15428	9.99	142
2019	91	1697	7003	4.13	142
2020	91	1955	3794	1.94	142

Mənbə: SJR - Azerbaijan (scimagojr.com)

1996-2020-ci illər üçün reytingdə 93-cü yerdə olan ölkəmiz üzrə sənədlərin sayı 17089, istinadların sayı 180 028, hər sənədə istinad sayı 10.11-dir. Beləliklə, Azərbaycan istinadların sayına görə 102-ci yerdə, hər sənədə düşən istinad sayına görə 213-cü yerdə, H indeksinə görə isə 104-cü yerdə qərarlaşıb. 2018-2020-ci illərin statistik məlumatlarından görünür ki, sənədlərin sayında artım müşahidə olunsada, istinadların və hər sənədə görə istinadların sayında azalma qeydə alınmışdır. 1996-2020-ci illərdə Azərbaycanda nəşr olunan və beynəlxalq elm arenasına təqdim edilən elmi işlərə olunan istinadların 81,17%-i xarici mənbədən və 18,83% özünə istinaddır. Həmçinin 16 730 (93,94%) sayda sənədlərə istinad edilmiş, 1 079 (6,06%) sayda sənədə isə ümumiyyətlə, istinad edilməmişdir (diaqram 1). Bununla belə, elmi işlərə istinad olunma səviyyəsini faiz göstəricilərinə görə yüksək qiymətləndirmək olar.

Diaqram 1. Elmi işlərin istinad olunma vəziyyəti
Mənbə: SJR - Azerbaijan (scimagojr.com)

Maliyyə resursları tərəqqinin əsasını təşkil edir, bunun sayəsində yüksəkixtisaslı kadr-lar cəlb edilir, iqtisadi subyektlərin maddi-texniki bazası yenilənir, innovativ fəali-yətin tarazlı və mütərəqqi inkişafına səbəb olur. Elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işlərinin aparılması sahəsində maliyyə resurslarının olmaması ixtisaslı əmək resursla-rının xaricə axınına, ölkənin texnoloji asılılığının artmasına gətirib çıxara bilər ki, bu da gələcəkdə ölkənin milli təhlükəsizliyinin pozulmasına səbəb ola bilər.

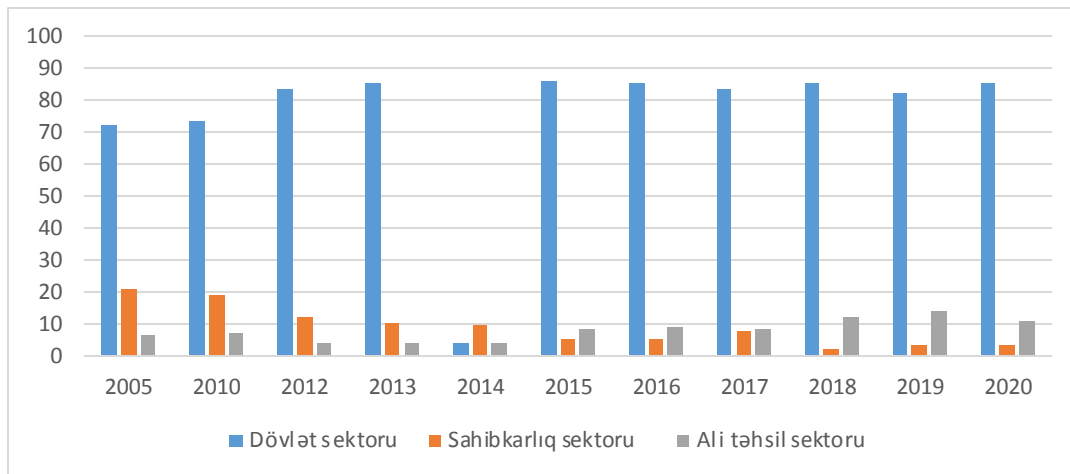
Elm və innovasiya sahəsində nəticələrin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına təsirinin əhəmiyyətliyi dövlət və özəl sektor tərəfindən tədqiqat və inkişafa (R&D) çəkilən xərclərin artırılması sayəsində mümkündür. Tədqiqatlar davamlı iqtisadi artım və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün potensial formalaşdırır. Dünya-nın əksər ölkələrində elmi-tədqiqat işlərinin maliyyələşdirilməsi məsələləri dövlət səviyyəsində prioritet istiqamətlərdən biridir. Bununla belə, innovativ inkişafın, elmi

tədqiqatların maliyyələşdirilməsi və həyata keçirilməsində dövlət sektorunun yeri ikinci dərəcəlidir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr üçün tədqiqat və inkişaf işlərinin biznes sektorunun vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilməsi tendensiyası mövcuddur və dövlət sektorunun payından 1,3-2,5 dəfə çoxdur. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının hesablamalarına görə, İEO-də korporativ sektorun “intellektual aktivlərə” illik investisiyalarının həcmi ÜDM-in 8-11%-nə çatıb. Son illər inkişaf etmiş ölkələrdə milli iqtisadiyyatın dövlət və özəl sektorlarını tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq prinsipləri əsasında birləşdirən vahid ümummilli elmi və innovasiya-texnoloji məkanın formalaşması istiqamətində davamlı tədbirlər həyata keçirilir.

Dünyada elmə yüksək vəsait xərcləyən ölkələrdən biri ABŞ-dır. ABŞ-da elmə çəkilən xərclər 2019-cu ildə 118 milyard dollar olmuşdur. Özəl sektorun elmə ayırdığı xərclər dövlət sektoruna nisbətən yüksəkdir. Özəl sektorun elmə ayırdığı xərclərin ÜDM-də payı 1,6 %, dövlət tərəfindən elmə ayrılan xərclər ÜDM-in 1,3%-i təşkil edir. 2019-cu ildə Çində dövlətin və biznesin elm xərcləri ÜDM-in 2,2%-i təşkil edib. Özəl sektorun maliyyələşmədə üstünlük təşkil etdiyi sıralamada Koreya Respublikası (76,6%), Yaponiya (79,1%) və Tayvan (80,3%) ilk yerlərdə təşəkkül tapır. Dövlət vəsaitləri hesabına elmin xərclərinin ÜDM-ə nisbətən görə İsveç (3,39 %), Avstriya (3,19 %), Almaniya (3,17 %), Danimarka (2,96 %) ilk sıralarda yer alıb [6].

2019-cu ildə Azərbaycanda dövlət büdcəsindən elmə ayrılan xərclərin ÜDM-ə nisbəti 0,15 %, 2020-ci ildə isə 0,2 %-dir. Müvafiq göstəriciyə görə inkişaf etmiş ölkələrdən Azərbaycan 13 dəfə geri qalır, MDB-yə üzv olan ölkələr arasında Rusiya (1,0 %), Belarus (0,5 %) və Ukraynadan (0,4 %) sonra Moldova ilə eyni yeri paylaşır [8]. Qeyd edək ki, təhlükəsizlik baxımından dövlətin elm xərclərinin ÜDM-ə nisbətinin 2 % olması qəbul edilir.

Azərbaycanda elmi-tədqiqat işlərinin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı vəziyyət son dərəcə əlverişsizdir. Ölkəmizdə tədqiqat və işləmələrə çəkilən xərclərin (R&D) maliyyə dəstəyi dövlət, biznes və ali təhsil sektoru tərəfindən həyata keçirilir. Tədqiqat və işləmələrə çəkilən daxili xərclərdə dövlət vəsaitlərinin xüsusi çəkisi digər sektorlara nisbətən üstünlüyə malikdir (Qrafik 2). Statistik mənzərədən görünür ki, biznes sektorunun bu sahədə aktivliyi aşağıdır. Belə ki, 2019-cu ildə tədqiqat və işləmələrə çəkilən xərclərdə dövlət sektorunun payı 82 %, biznes sektorunun payı 4 % və ali təhsil sektorunun payı isə 14 %-dir. 2020-ci ildə müvafiq göstəricilər 86 %, 3 % və 11 %-dir.

Qrafik 2. Tədqiqat və işləmələrə çəkilən xərclərdə dövlət, sahibkarlıq və ali təhsil sektorunun payı (%-lə)

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/> məlumatları əsasında hazırlanmışdır

Dövlət və özəl investorlar tərəfindən maliyyələşdirmə məsələləri təbii ki, fərqlidir. Dövlətin maliyyələşdirdiyi elmi-tədqiqat işlərindən gözləntisi birbaşa olmur, xərclərini digər mənbələrdən, məsələn yeni iş yerlərinin açılması ilə, vergi ödənişləri və s. vasitəsilə geri qaytarır. Biznes subyektləri qazanmaq üçün investisiya qoyurlar və tez bir zamanda gəlir götürmək istəyirlər. Tədqiqatlara yatırılan investisiya isə uzun müddət sonra gəlir gətirir. Böyük və uzunmüddətli gəlir strategiyasına əsaslanan şirkətlər tədqiqatlara çox sərmayə yatırır və kifayət qədər uzun müddət gözləməyə hazırdırlar, çünki praktik nəticələrin tətbiqinə və bazarda üstün paya malik olmaq üçün yeni məhsulların yaradılmasına önəm verirlər. Ölkəmizdə isə tədqiqatlara maliyyə vəsaiti ayıran biznes subyektlərinin payı 8 %-dir. Halbuki innovasiyaların yaradılması, elmi tədqiqatlardan səmərəli istifadə edilməsi biznes sektorunun intensiv inkişafına və rəqabət qabiliyyətliliyin artmasına birbaşa təsir edir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, tədqiqat və işləmələrə çəkilən xərcləri artırmaqla müəssisələr bazara rəqabət qabiliyyətli innovasiyalı məhsullar, xidmətlər təqdim edə bilərlər. Bu baxımdan, elmə və tədqiqatlara çəkilən xərcləri inkişafın vacib amili kimi qəbul etmək lazımdır.

Tədqiqat və inkişaf xərclərinin stimullaşdırılması sahəsində beynəlxalq təcrübəyə əsasən yerli məhsulların yaradılması və funksionallığının yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş innovativ proseslərin intensivliyini artırmaq üçün tədqiqat müəssisələrinə, innovativ təşkilatlara güzəştli kreditlər verilir. Müəlliflər artan vergi kreditini sənaye sahələri üzrə fərqləndirməyi, dövlətin maliyyə yükünü azaldacaq və prioritet sahələrin inkişafını stimullaşdıracaq fərqli faiz dərəcəsi təyin etməyi təklif edirlər [2].

Yakob və Lefqrenin son araşdırmasında qrantların fərdi tədqiqatçının məhsuldarlığına təsirinə baxılır. Layihənin keyfiyyətinə nəzarət etmək üçün onlar oxşar prioritet balları

olan maliyyələşdirilmiş və maliyyələşdirilməmiş təkliflərin keyfiyyət baxımından müqayisə oluna bilməsi faktından istifadə edərək regressiya vasitəsilə qrantın təsirlərini qiymətləndirirlər [7].

İnkişaf etmiş ölkələrdə biznes sektorunun elmin maliyyələşdirilməsində iştirakını təşviq edən əsas səbəblərdən biri kimi elmi-tədqiqat fəaliyyətinin tənzimlənməsində liberalizmin “çoxluğu” (dövlət müdaxiləsinin azlığı) amilinin olmasıdır. Tədqiqat sferasının liberallığı biznes sektorunun elmin maliyyələşdirilməsində rolunu artırır. Bu ölkələrdə elmin inkişafını təmin etmək üçün dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər biznes mühitini yaxşılaşdırır, birbaşa biznesin inkişafına yönəlir və beləliklə, özəl sektorun iştirakını stimullaşdırır [1].

Ölkə iqtisadiyyatında innovasiyaların və elmi tədqiqatların rolunu qiymətləndirmək üçün 2007-ci ildən bəri Cornell Universiteti (ABŞ), INSEAD Biznes Məktəbi (Fransa) və Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı (WIPO) birgə Qlobal İnnovasiya İndeksi hesabatı hazırlayırlar. Hesabat yeddi komponent üzrə 81 indikator və subindikator əsasında hazırlanır (cədvəl 2).

Cədvəl 2. Qlobal İnnovasiya İndeksi - Azərbaycan

İndikator	Subindikator	2021	2020	2019	2018
Ölkələrin sayı		132	131	129	126
Reyting		80	82	84	82
Tədqiqat və işləmələr	Tədqiqat və işləmələrə çəkilən xərclər (GERD)	93	92	90	90
	Tədqiqat və işləmələrə investisiya yatan top 3-də olan qlobal şirkətlər.	41	42	43	40
	Universitetlərin reytingi, ilk 3-də olan universitetlərin orta göstəricisi	74	71	72	64
Biznes sektorunda əqli əmək işçiləri	Kommersiya müəssisələrinin tədqiqatlara yönəlttdiyi vəsaitlər (ÜDM-də payı)	85	88	82	81
	Elmi-tədqiqat xərclərində özəl sektorun payı	58	57	56	55

Mənbə: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2021/az.pdf

Azərbaycan 2020-ci ilə nisbətən iki pillə yerini yaxşılaşdıraraq, 132 ölkə arasında 2021-ci ildə 80-ci yerə yüksəlib. İndikatorlardan biri insan kapitalı və tədqiqatlar qrupudur (89-cu yer). Bu indikatorun altındikatorları olan Tədqiqat və işləmələrə çəkilən xərclərə (GERD) görə reyting sıralanmasında 93-cü yerdə qərarlaşıb. Beynəlxalq indeksləşdirmədə kommersiya müəssisələrinin tədqiqatlara yönəltdiyi vəsaitlərin ÜDM-də payına görə 85-ci yerdə, elmi-tədqiqat xərclərində özəl sektorun payına görə isə 58-ci yerdə qərarlaşıb.

Nəticə

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, hazırda ölkəmizdə elm xərclərinin ÜDM-ə nisbəti, özəl sektor tərəfindən elmi-tədqiqat və inkişaf sektorunu maliyyələşdirmək üçün investisiya aktivliyi zəifdir. Bütün bunlar ölkənin innovativ inkişafdan geri qalmasına səbəb ola bilər ki, bu da dünya miqyasında rəqabət qabiliyyətinin azalması, texnoloji asılılığın artması və “beyin axını” ilə nəticələnə bilər. Elmi tədqiqatlara inamsızlıq, aparılan elmi tədqiqatlardan məlumatsızlıq, bu sahədə investisiyaların uzun müddət sonra gəlir gətirməsi və s. kimi amillər biznes sektorunu elmin kommersiyalaşmasında maraqlı etmir. Ölkədə elm - biznes əməkdaşlığı aşağı səviyyədədir. Hər iki sektor arasında əməkdaşlığın koordinasiyasını yalnız dövlətdən gözləmək doğru deyildir. Müəssisələrin nəznində əlaqələndirmə mərkəzləri yaradla bilər. Aparılan elmi tədqiqatlarla bağlı məlumat bazaları yaradılmalı, biznes subyektləri mütəmadi olaraq, tədqiqatlarla bağlı məlumatlandırılmalıdırlar. Elmi tədqiqatlara özəl sektoru təşviq etmək üçün dövlət tərəfindən əlverşi biznes mühiti yaradılmalıdır. İnnovasiyanın gücləndirilməsinə yönəlmiş elmi-tədqiqat və təkmilləşdirmələr sahəsində dövlət dəstəyinin yeni maliyyə alətləri tapılmalıdır. Bu istiqamətdə tədbirlərin qısa müddətdə həyata keçirilməsi zəruridir. Elmi tədqiqatların inkişafı məqsədilə elm subyektlərinin stimullaşdırılması ilə bağlı mexanizmlər bu və ya digər formada geniş tətbiq edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Muradov Allahyar Elmin maliyyələşməsinin stimullaşdırılması mexanizmi. “Universitetlərdə elmi fəaliyyətin müasir idarəetmə modeli” mövzusunda Beynəlxalq Elmi-praktiki konfransın materialları, 2017 UNEC.
2. Дигилина Ольга Борисовна, Лебедева Дарья Владимировна. “Финансирование научных исследований и разработок: состояние и предложения”. «Инновации и инвестиции», № 1, 2021. Стр.9
3. Иванова Н. И., Иванов В. В. Научная и инновационная политика. Россия и МИР. 2011-2012 / Наука, 2013.
4. Орлов А.И. Проблемы наукометрии: состояние и перспективы развития. Международная конференция. М.: ИПУ РАН, 2013. 124 с.
5. Юревич А.В., Цапенко И. П. Эффективность отечественной социогуманитарной науки: наукометрический подход //Наукометрия и экспертиза в управлении наукой: сб. статей / под ред. Д.А. Новикова, А.И. Орлова, П.Ю. Чеботарева. М.: ИПУ РАН, 2013. С. 408–420

6. Indicators of science: 2020: statistical collection / L. M. Gokhberg, K. A. Ditkovsky, E. I. Evnevich and others; Nat. issled. University Higher School of Economics. - M.: NRU HSE, 2020. -- 336 p. - 350 copies. - ISBN 978-5-7598-2184-7 .
7. Jacob B, Lefgren L. The impact of research grant funding on scientific productivity. *J Public Econ.* 2011; 95:1168–77.
8. <https://databank.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG/1ff4a498/Popular-Indicators#>.
9. https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2021.pdf.
10. www.azstat.gov.az

AQRAR SAHƏDƏ MÜASİR İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARININ ROLU

*Daxil olub: 8 aprel 2022-ci il;
Qəbul olunub: 25 aprel 2022-ci il
Received: 8 April 2022
Accepted: 25 April 2022*

*Musa Musayev¹, Əmrəh Sadiqov²
¹f.r.e.n., dosent, Rəqəmsal iqtisadiyyat və
informasiya texnologiyaları kafedrası, UNEC
²magistrant, UNEC
¹teremki85@mail.ru, ²emrahsadiqov1999@gmail.com*

Xülasə

Tədqiqat işinin əsas məqsədi əkinçilik proseslərinin səmərəliliyini artırmaq və vahid sahədən yüksək məhsul əldə etmək üçün bir çox analitik vasitələrdən istifadə etməklə bu sahədəki dəyişkənliyin idarə edilməsinin zəruri olduğunu əsaslandırmaqdır. Tədqiqat müqayisəli təhlil, sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməklə, beynəlxalq və yerli bazar tələblərinə əməl etməklə, qlobal miqyasda rəqabətə davamlı istehsalə nail olmaqla ÜDM-ə əhəmiyyətli töhfə vermək olar. Buna görə də, aqrar sektorda rəqəmsallaşmanın yayılması və dəstəklənməsi son dərəcə vacibdir. Oudur ki, ötürülən məlumatların insanların güzəranına təsir göstərməsi üçün düzgün və aktual məlumatların lazımı vaxtda (istifadəçi dostu), uyğun formatda və ən uyğun kommunikasiya vasitələrindən istifadə etməklə təqdim olunması çox vacibdir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti kənd təsərrüfatı və qida sektorunda rəqəmsal texnologiyanın istifadəsindəki mövcud vəziyyəti, problemləri və onların mümkün həlli üçün təklifləri R&D baxımından qiymətləndirmək və mümkün vasitələrdən istifadə etmək məqsədi daşımasıdır.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, qida sektoru, rəqəmsal texnologiyalar, İKT, GPS.

THE ROLE OF MODERN INFORMATION TECHNOLOGIES IN AGRICULTURE

*Musa Musayev¹, Amrah Sadigov²
¹PhD, Associate Professor, UNEC
²master, UNEC
¹teremki85@mail.ru, ²emrahsadiqov1999@gmail.com*

Abstract

The main goal of the study is substantiate managing variability in agriculture using a variety of analytical tools to increase the efficiency of agricultural processes and achieve high yields from a single area. The research was carried out on the basis of research methods such as comparative analysis, systematic analysis, logical generalization. As a result of the research, the use of digital technologies can make a

significant contribution to GDP by achieving globally competitive production by complying with international and local market requirements. Therefore, it is extremely important to spread and support digitalization in the agricultural sector. The limitations of the study are that it requires more practical information. Therefore, in order for the transmitted information to affect people's lives, it is very important to provide accurate and up-to-date information in a timely manner (user-friendly), in an appropriate format and using the most appropriate means of communication. The practical significance of the research is to assess the current situation, problems and possible solutions in the use of digital technology in the agricultural and food sectors in terms of R&D and the use of available tools.

Keywords: Agriculture, Food Sector, Digital Technologies, ICT, GPS.

РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

Муса Мусаев¹, Амрах Садыгов²

¹к.ф.-м.н., доцент, кафедра «Цифровая экономика и информационные технологии», UNEC

²магистрант, UNEC

¹teremki85@mail.ru, ²emrahsadiqov1999@gmail.com

Резюме

Основной целью исследования является повышение эффективности сельскохозяйственных процессов и обоснование необходимости управления изменчивостью в этой сфере с помощью разнообразных аналитических инструментов для получения высоких урожаев с одной площади. Исследование было основано на таких методах исследования, как сравнительный анализ, систематический анализ и логическое обобщение.

В результате исследования было выявлено, что использование цифровых технологий может внести существенный вклад в ВВП за счет достижения глобального конкурентоспособного производства за счет соблюдения требований международного и местного рынка. Поэтому крайне важно распространять и поддерживать цифровизацию в агропромышленном комплексе. Ограничения исследования заключаются в том, что оно требует больше практической информации. Поэтому для того, чтобы передаваемая информация влияла на жизнь людей, очень важно предоставлять точную и актуальную информацию своевременно (удобно для пользователя), в соответствующем формате и с использованием

наиболее подходящих средств связи. Практическая значимость исследования заключается в оценке текущей ситуации, проблем и возможных решений в использовании цифровых технологий в агропродовольственном секторе с точки зрения НИОКР и использования доступных инструментов.

Ключевые слова: сельское хозяйство, пищевой сектор, цифровые технологии, ИКТ, GPS.

Giriş

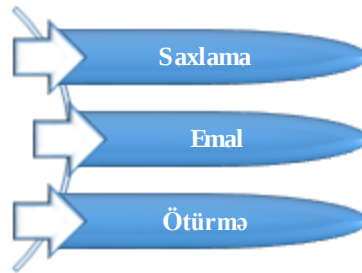
Məlumdur ki, əhalinin artması ilə ölkələrin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm strateji sahələrindən biri də kənd təsərrüfatıdır. Bu gün 7 milyarddan çox insanın ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək elə də asan məsələ deyil. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) hesablamalarına görə, 2050-ci ildə dünya əhalisinin sayı 9 milyardı keçəcək. Lakin bu gün torpaq eroziyası, səhrələşmə və iqlim dəyişikliyi kimi problemlərə görə yararlı sahələrdən daha çox məhsul əldə etmək vacibdir. İstehsal xərclərini azaltmaq, məhsuldarlığı artırmaq və kənd təsərrüfatını idarə etmək üçün ən təsirli üsul kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməkdir.

Hazırda rəqəmsal transformasiya həyatın, cəmiyyətin və iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edir. Buna kənd təsərrüfatı və bu sektorda fəaliyyət göstərən şirkətlər də aiddir. Rəqəmsallaşdırılmış bir kənd təsərrüfatına doğru gələcək tendensiya rəqəmsal məlumatlar, onların toplanması və istifadəsini əhatə edən proseslərdən irəli gəlir. Şirkətlər məhsul və proseslər üçün artan keyfiyyət tələblərinə, böyük qiymət təzyiqinə, artan beynəlxalq rəqabətə və ətraf mühitin mühafizəsi və heyvanların rifahı baxımından yüksək gözləntilərə məruz qalırlar. Xüsusilə fermerlərin sənədləşdirmə öhdəlikləri daim artır və əməliyyatların (məsələn gübrələmə və məhsulun mühafizəsi) yoxlanıla bilən şəkildə sənədləşdirilməli olduğu müddətlər azalır. Buna görə şirkətlər müvafiq rəqəmsal tətbiqlərdən getdikcə daha çox istifadə edirlər.

Bu gün texniki modernləşmə və intellektuallaşma texnologiyaları kənd təsərrüfatı təşkilatlarının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının və həyat qabiliyyətinin gücləndirilməsinin əsas elementlərindən birinə çevrilməsinə imkan verir.

Effektiv İT sisteminin inkişafı, tətbiqi və istifadəsi hər bir təsərrüfat subyektinin, o cümlədən kənd təsərrüfatının optimallığını və uğurunu şərtləndirən əsas komponentə çevrilir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) təşkilatın fəaliyyətində tətbiqi bizi istehsal sisteminin bütün elementlərinin: istehsal, marketing, maddi-texniki təchizat, kadrlar və xüsusilə idarəetmənin səmərəliliyinə ciddi diqqət yetirməyə məcbur edir.

İnformasiya texnologiyaları (İT) informasiyanın transformasiyasının üç əsas yolunun kombinasiyası kimi təqdim edilə bilər:

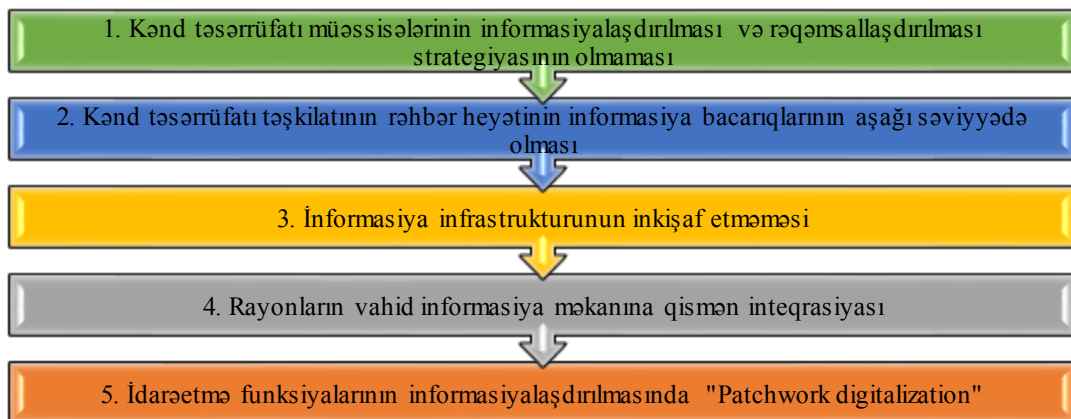

Sxem 1. İnformasiyanın transformasiyasının üç əsas yolu

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İT-nin formalaşmasının bütün tarixi bu üç metodun formalaşması və inkişafı ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır, bir neçə mərhələdə baş vermiş və inqilabi dövrlərə qruplaşdırılmışdır.

Kənd təsərrüfatı təşkilatlarının informasiya təminatının təkmilləşdirilməsi məsələlərinə dair çoxsaylı tədqiqatlar onun inkişaf imkanlarını məhdudlaşdıran bir sıra problemləri vurğulamağa imkan verir:

Sxem 2. Kənd təsərrüfatı təşkilatlarının İT təkmilləşdirilməsi üzrə problemlər

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Metodologiya

Təşkilati-iqtisadi mexanizmin formalaşmasında fundamental element ITIL (IT Infrastructure Library) metodologiyasıdır. Bu metodologiya İT xidmətlərinin göstərilməsi kontekstində proses yanaşmasının təşkili üçün ən yaxşı praktiki üsulları təqdim edir. ITIL metodologiyasına təşkilatların işinin həyata keçirilməsi və koordinasiyası

üçün tətbiq oluna bilən ən yaxşı dünya təcrübələri daxildir. Metodologiyadan istifadənin üstünlüklərinə aşağıdakılar daxildir:

1) kənd təsərrüfatı təşkilatlarında mövcud olan bütün prosedurlar və proseslər üçün onların icrasına nəzarət etmək imkanı ilə normativ sənədlərin hazırlanmasının həyata keçirilməsi;

2) idarəetmə sisteminin çevikliyini artırmaq, habelə tranzaksiya xərclərini azaltmaq üçün əlavə imkanların yaranması ilə əlaqədar rəqabət üstünlüyünün artması;

3) IT proseslərinin optimallaşdırılması və nəticədə texniki dəstək proseslərinin səmərəliliyinin artırılması;

4) kənd təsərrüfatı təşkilatının məhsulları ilə müştəri məmnuniyyətinin artması;

5) IT mütəxəssislərinin fəaliyyəti zamanı işçilər üçün daha başa düşülən həllərin təzahürü;

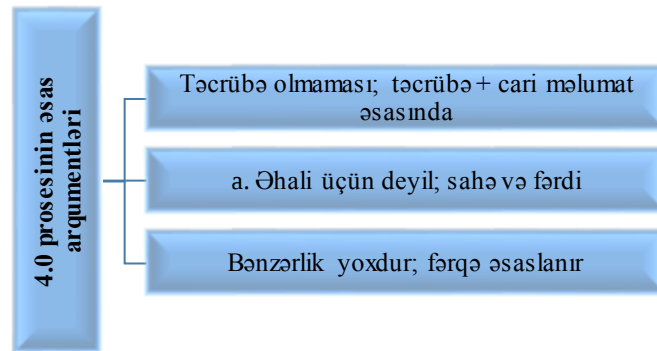
6) kənd təsərrüfatı təşkilatının inkişafı strategiyasının hazırlanması.

Sxem 3. ITIL metodologiyasının üstünlükləri
Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Müasir dünyada informasiya texnologiyaları istehsalın və idarəetmənin bütün sahələrində istifadə olunur, çünki informasiya texnologiyalarının köməyi ilə bir çox müəssisələr öz istehsallarını təkmilləşdirir. Ümumiyyətlə qəbul edilir ki, kənd təsərrüfatının gəlirliliyini artıran əsas amil kompüter proqramları kimi dəqiq qabaqcıl informasiya texnologiyalarıdır.

1950-ci illərin sonlarında, İkinci Dünya müharibəsindən sonra avtomatlaşdırmaya malik maşınlar istehsalın maya dəyərini azaltmışdır [2, s.77-78]. 1990-cı illərdən sonra GPS-in tətbiqi ilə *Precision Agriculture* tətbiqi prosesi başlamışdır. GPS texnologiyası vasitəsilə həssas əkinçilik üsulları ilə hər bir torpaq sahəsinə və ya sürüdəki hər bir heyvana xas izləmə və həllər təklif edilir. Bundan başqa, istehsal xərcləri azalaraq, proses daha effektiv idarə olunur. Bu, 2010-cu illərdə sənaye 4.0 texnologiyası ilə sənayedə yaşanan inqilaba paralel olaraq, kənd təsərrüfatında informasiya texnologiyalarının istifadə edildiyi Kənd Təsərrüfatı 4.0 prosesidir. Bu proses aqronomların daha məhsuldar və səmərəli işləməsinə kömək edən müxtəlif alətlər və texnologiyalarla idarə edilən bir istehsalıdır.

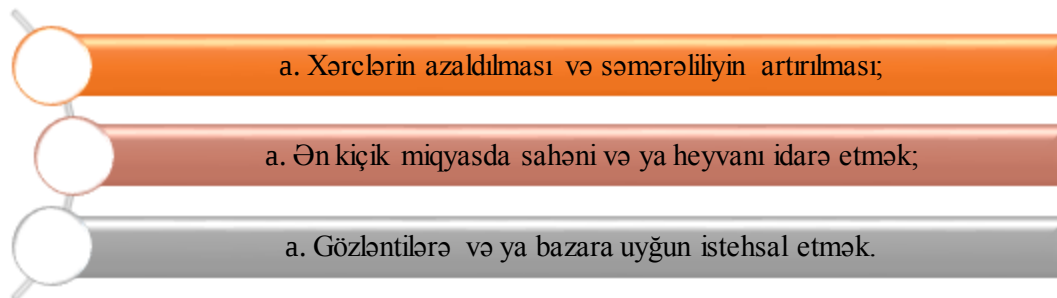
Prosesin əsas arqumentləri aşağıdakılardır:

Sxem 4. 4.0 prosesinin əsas arqumentləri

Mənbə: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1645335> – 4.0. ARGE 2022.

Kənd təsərrüfatı 4.0 texnologiyasının əsas məqsədləri aşağıdakılardır [4]:

Sxem 5. Kənd təsərrüfatı 4.0-in əsas məqsədləri

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Kənd təsərrüfatı 4.0 texnologiyasının işləmə prosesində əldə edilə bilən hər cür məlumatı qəbul etmək məqsədilə qərara dəstək mexanizmi yaratmaq və inkişaf etdirmək üçün integrasiya olunmuş təsərrüfatın idarəçiliyi şüarı qəbul edilir [5].

Müxtəlif alqoritmlər sayəsində böyük verilənləri saxlamaq və təhlil etmək, kənd təsərrüfatında bütün prosesi izləmək, istiqamətləndirmək və gələcək ilə bağlı proqnozlar vermək mümkündür.

Aparılan tədqiqatların nəticələrindən göründüyü kimi, İT texnologiyalarının tətbiqi kənd təsərrüfatı təşkilatlarında mühasibat uçotu və daxili audit işinin səmərəliliyini artırmaq üçün geniş imkanlar açır. Amma eyni zamanda belə sistemlərin tətbiqi üçün müəyyən maneələr var. Əsas maneə proqram təminatlarının və texnologiyaların yüksək qiymətli olmasıdır. Bu, müxtəlif proseslərin avtomatlaşdırılması üçün avadanlıqlara, ölçü avadanlıqlarına, istehsal olunan məhsulların uçotu sistemlərinə, əməyin uçotu sistemlərinə, smart videonəzarət və təhlil sistemlərinə aiddir. Bundan əlavə, belə sistemlərin quraşdırılması quraşdırma və abunə xidmətləri ilə məşğul olan şirkətlərin xidmətlərinin ödənilməsi, kadr hazırlığı ilə bağlıdır. Belə yüksək xərcləri ödəmək

imkanı yalnız kifayət qədər böyük kənd təsərrüfatı təşkilatları üçün mümkündür. Kiçik və orta sahibkarlıq, ümumiyyətlə, belə xərcləri ödəyə bilməz. İkinci maneə işləmək üçün kifayət qədər yüksək ixtisas və bacarıqların olmamasıdır.

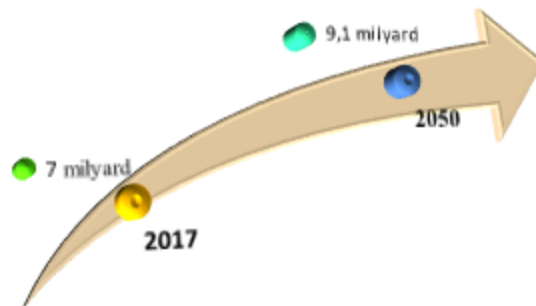
Hazırda Azərbaycanda “Ağıllı” kənd təsərrüfatı texnologiyaları da inkişaf etdirilir. Artıq ölkəmizdə kənd təsərrüfatında Əşyaların İnterneti (IoT) tətbiq edilir. IoT müxtəlif cihaz və maşınlar arasında qarşılıqlı əlaqə və məlumat mübadiləsi sistemidir ki, bu da müxtəlif “ağıllı” qurğular vasitəsilə idarəetmə və idarəetmə proseslərini avtomatlaşdırmağa və onlarda insanın iştirakını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa imkan verir.

Nəticə

Tədqiqatçıların proqnozlarına görə, 2050-ci ilə qədər planetin əhalisi 9 milyarda qədər artacaq və onların böyük hissəsi böyük şəhərlərdə yaşayacaqdır. Qlobal iqtisadiyyat 4 dəfə artacaq və ərzağa, şirin su və xammallara, tikinti üçün istilik təchizatına tələbatın artması təbii ehtiyatların tükənməsinə səbəb olacaq. Ekoloji təmiz texnologiyalara xüsusi diqqət yetirməklə bu qara ssenaridən xilas olmaq mümkündür [3, s.1-5].

BMT-nin sifərişi ilə Minilliyin Ekosisteminin Qiymətləndirilməsi ilə bağlı araşdırma müəlliflərinin (95 ölkədən 1300 alim) hesabatı planetin hazırkı vəziyyəti haqqında cəmiyyəti xəbərdar edir.

FAO-nun hazırladığı “2050-ci ildə dünya necə qidalanmalıdır” adlı araşdırmada 2017-ci ildə təxminən 7 milyard əhalisi olmuş dünya əhalisinin 2050-ci ildə 34% artımla 9,1 milyarda çatacağı və dünya əhalisinin qidalanması probleminin bütün ölkələrin və beynəlxalq təşkilatların prioritet siyasət sahələrindən birinə çevriləcəyini qeyd etmişdir.

Sxem 6. Kənd təsərrüfatı üzrə 4.0 texnologiyasının gələcək perspektivləri

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bu artımlara nail olmaq üçün FAO ölkələrə sərmayələrini kənd təsərrüfatının R&D-yə yönəltməsini, məhsuldarlığı və məhsul sıxlığını artırmaqla yanaşı, bu sahəyə siyasət prioritetini verməyi tövsiyə edir. FAO araşdırmasında qeyd olunan məsələlərin nəzərə alınması və xüsusilə kənd təsərrüfatı R&D ilə sözügedən istehsalın artırılması

üçün lazımı araşdırmaların davam etdirilməsi vacibdir. FAO bildirir ki, 2050-ci ildə ərzaq ehtiyacının 60% artacağını nəzərə alaraq, qlobal kənd təsərrüfatı və ərzaq təminatı artmalıdır. FAO öz tədqiqatlarını Dünya Aclıq xəritəsi kimi dərc edir [4].

Heyvandarlıq sektorunda texnologiyadan istifadənin artması ilə əlaqədar olaraq, qarşıdakı dövrdə də bu sektorda yüksək texnologiyalı mexanikləşdirmənin istifadəsi baxımından “ağıllı” kənd təsərrüfatının əhəmiyyətini qoruyacağı gözlənilir. Bundan əlavə, əşyaların interneti ilə bağlı sürü idarəetmə sistemi, sağlamlıq, yemləmə və məhsuldarlıq izləmə sistemləri kimi bir çox sistemin inkişaf etdirilməsi və gələcəkdə sektora təqdim edilməsi gözlənilir.

Kiçik fermerləri dəstəkləmək və onların torpağa, texnologiyaya və bazarlara bərabər çıxışını dəstəkləyən davamlı əkinçilik təcrübələrini təşviq etməklə yanaşı, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını artırmaq üçün infrastruktur və texnologiyaya investisiya lazımdır. Beləliklə, rəqabət qabiliyyətli istehsalat qida təhlükəsizliyinə nail olmaq olar.

Texnologiyaların durmadan inkişaf etdiyi, rəqabətin qızışdığı və sərhədlərin yox olduğu informasiya şəraitində davamlı istehsalın əsas dayağı R&D innovasiyası kimi ortaya çıxır.

Ədəbiyyat

1. Ağır H. və Utlu S., 2011. “AR-GE Harcamaları ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkileri: OECD Ülkeleri Örneği”. Uluslararası 9. Bilgi Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildirileri, 2011, 280 s.
2. Birişik, N., 2019. Küresel ve Ulusal Ölçekte Tarım ve Gıda Politikaları “Gerçekler, Sorunlar ve Çözüm Önerileri” MemurSen Konfederasyonu Tarım-Orman Çalışanları Birliği Sendikası Yayınları, ISBN 978-605-85250-2-3. 303 s.
3. Mehdiyev, A. and O. Mazanova, "On some problems of the creation and development of green technologies in Azerbaijan," 2013 7th International Conference on Application of Information and Communication Technologies, 2013, pp. 1-5, doi: 10.1109/ICAICT.2013.6722804.
4. FAO www.fao.org
5. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1645335> – 4.0. ARGE 2022.
6. <https://www.iotforall.com/smart-farming-future-of-agriculture>
7. <https://www.oaibftp.com/arge3/tar-maketk-rap.pdf>
8. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1645335> – 4.0. ARGE 2022.
9. <https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/sustainable-development-goals/goal-2-zero-hunger.html>
10. https://www.taider.org.tr/images/belgeler/kuresel_rekabet_gucunun_anahitari_arge_ve_inovasyon.pdf.

DIRECTIONS OF ORGANIZATION AND REGULATION OF AUDIT ACTIVITY IN THE GLOBAL FINANCIAL MARKET

*Daxil olub: 4 mart 2022-ci il;
Qəbul olunub: 21 aprel 2022-ci il
Received: 4 March 2022
Accepted: 21 April 2022*

Rauf Allahyarov
*PhD in Economics, UNEC
allahyarovrauf50@gmail.com*

Abstract

The main purpose of the research is to determine the direction of the organization and regulation of audit activities in the global financial market. The research includes theoretical analysis, logic generalization and comparative analysis of methods based on international practices. The research outlines key audit concepts, financial statements, and ways to effectively and efficiently organize the audit planning process. Changes in the financial market, competitiveness and development trends during the globalization of the economy were studied. Furthermore, IFSR and GAAP, International Accounting Standards (IAS) and their operating principles applied in auditing and financial control in the world practice were compared. In the result of the research, suggestions were made to update the rules to ensure the efficiency of market competition, to provide transparent information on the audit system and to establish an effective control mechanism. The limitation of the research is that most countries do not have the necessary resources and sources to analyze internal audit activities. The practical significance of the research is that it can be used in future research to improve audit and financial control functions across developing and undeveloped countries and to guide the application of new methods.

Keywords: *globalization, financial market, audit activity, pricing, cash flow.*

QLOBAL MALİYYƏ BAZARINDA AUDİT FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ VƏ TƏNZİMLƏNMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Rauf Allahyarov
*i.ü.f.d., UNEC
allahyarovrauf50@gmail.com*

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi qlobal maliyyə bazarında audit fəaliyyətinin təşkili və tənzimlənməsi istiqamətlərini müəyyən etməkdir. Tədqiqat işində qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan metodların nəzəri cəhətdən təhlili, məntiqi ümumiləşdirməsi və müqayisəli təhlili aparılmışdır. Tədqiqatda auditin əsas konsepsiyaları, maliyyə hesabatları və audit planlaşdırılması prosesinin səmərəli və effektiv təşkili yolları

göstərilmişdir. İqtisadiyyatın qloballaşması zamanı maliyyə bazarında baş verən dəyişikliklər, rəqabət yönümlülük və inkişaf istiqamətləri araşdırılmışdır. Həmçinin dünya təcrübəsində audit və maliyyə nəzarəti zamanı tətbiq edilən İFSR və GAAP, Beynəlxalq Mühəsibat Uçotu Standartları (BMUS) və onların fəaliyyət prinsipləri nəzərdən keçirilərək müqayisə edilmişdir. Tədqiqat nəticəsində bazar rəqabətinin operativ olması, audit sistemi ilə bağlı şəffaf məlumatların təmin edilməsi və effektiv nəzarət mexanizminin yaradılması üçün qaydaların yenilənməsi kimi təkliflər irəli sürülmüşdür. Tədqiqatın məhdudiyyəti daha çox ölkələrin daxili audit fəaliyyətinin analizi üçün lazımi resurs və mənbələrin kifayət etməməsidir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondadır ki, bu araşdırma gələcək tədqiqatlarda inkişaf etmiş və inkişafda olan ölkələr üzrə audit və maliyyə nəzarəti funksiyalarının təkmilləşdirilməsi və yeni metodların tətbiqinə istiqamət verməkdə istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: qloballaşma, maliyyə bazarı, audit fəaliyyəti, qiymət, pul vəsaitlərinin hərəkəti.

НАПРАВЛЕНИЯ ОРГАНИЗАЦИИ И РЕГУЛИРОВАНИЯ АУДИТОРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА МИРОВОМ ФИНАНСОВОМ РЫНКЕ

Рауф Аллахаров

*доктор философии по экономике, UNEC
allahyarovrau50@gmail.com*

Резюме

Основной целью исследования является определение направления организации и регулирования аудиторской деятельности на мировом финансовом рынке. Исследование включает в себя теоретический анализ, логическое обобщение и сравнительный анализ методов, основанных на передовом международном опыте. В исследовании излагаются ключевые концепции аудита, финансовая отчетность и способы эффективной и действенной организации процесса планирования аудита. Изучены изменения финансового рынка, конкурентоспособности и тенденции развития в условиях глобализации экономики. Также были сопоставлены ИFSR и GAAP, Международные стандарты бухгалтерского учета (МСБУ) и принципы их действия, применяемые в аудите и финансовом контроле в мировой практике. В результате исследования были внесены предложения по актуализации правил для обеспечения эффективности рыночной конкуренции, предоставления прозрачной информации о системе аудита и создания

эффективного механизма контроля. Ограничением исследования является то, что в большинстве стран нет необходимых ресурсов и источников для анализа деятельности внутреннего аудита. Практическая значимость исследования заключается в том, что его можно использовать в будущих исследованиях для улучшения функций аудита и финансового контроля в развивающихся и развитых странах, а также для руководства по применению новых методов.

Ключевые слова: глобализация, финансовый рынок, аудиторская деятельность, ценообразование, денежный поток.

Introduction

The rapid changes and dynamic developments in the financial sector necessitate the regulation of financial institutions with structural changes. First of all, the progress in information-processing technologies and the development of financial instruments significantly change the company's structure. Secondly, the disappearance of geographical limitations with globalization and the globalization of large financial institutions make it difficult to implement national-scale regulation [1, p.114]. The regulation-supervision-direction functions and legal forms together with the sanction element should be considered at the global level. Therefore, financial regulations in their most basic form can be defined as controlling, shaping or directing the activities and processes in the finance sector using rules, suggestions, restrictions, or incentives to be created by any authority or mechanism that has the opportunity to create sanctions.

In general, the financial system includes banks, leasing companies, consumer finance companies, and insurance companies. Auditing is an economic term created by banks and non-bank financial units and other actors (state-individuals or households) [9, p.83].

Financial auditing and controlling

The financial audit is an audit aimed at providing reasonable assurance regarding the reliability and accuracy of financial reports and statements by the applicable reporting framework, based on the results of the evaluation of the accounts and transactions of public administrations and financial activity, financial management, and control systems. Financial statement principles refer to the rules to be applied by businesses in the preparation of basic financial statements.

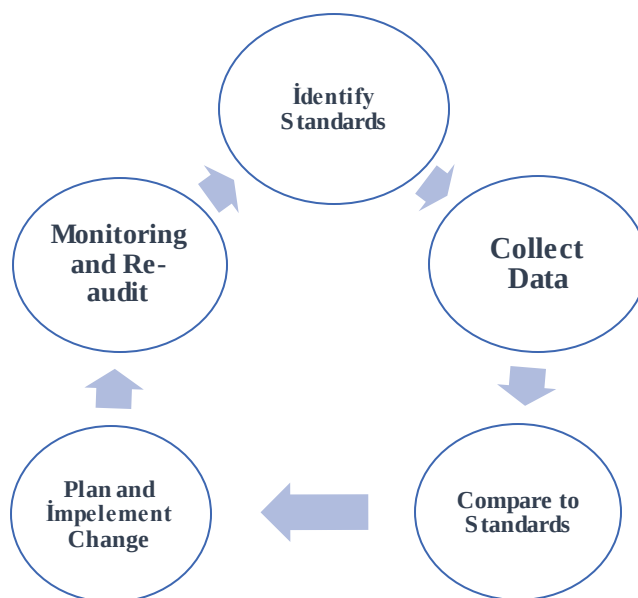
The main financial statements are below:

- ❖ Balance sheet
- ❖ Income statement

- ❖ Cost of the sales table
- ❖ Fund flow table
- ❖ Cash flow statement
- ❖ Profit distribution table
- ❖ Equity change table [5, p.13].

Moreover, auditing is a systematic process that impartially collects and evaluates evidence to investigate the degree of compliance of claims related to economic activities and events with pre-determined criteria and to report the results to those who are interested.

The auditing process and the preparation of financial statements become more complex as businesses grow and technology advances, and the probability of errors with financial statements increases. In this case, information users cannot be expected to evaluate the quality of the financial statements and measure the degree of compliance with accounting principles and laws [3, p.81]. It is significant to implement financial auditing step-by-step according to the regular scheme (Scheme 1).

Scheme1. Financial Auditing Process

In addition, reporting the results of the activities to the relevant persons and the state in certain periods is obligatory. Investigating the results of activities on behalf of the people and the state that has a conflict of interest with the enterprises has been made compulsory by law.

Information on economic activity and events constitute the subject matter of the audit. The information system of the organization and the accounting process provides the connection between the economic activities and the event and the information about them.

Types of audit and its structure

One of the basic concepts of audit is the concept of full disclosure. This concept means that financial statements should be sufficient, clear, and comprehensible enough to help people and organizations to make the right decision. Those who will use accounting information in their decisions are especially partners, potential investors, and lenders. To make clear and sufficient auditing it is substantial to identify and select types of auditing based on the company's work structure [2, p.60].

Scheme 2. Types of audits by subject and purpose

Audit of financial statements: The subject of the audit is the Financial Statements given to the partners or tax offices. The audit is carried out by independent auditors and ombudsmen and ombudsmen.

Compliance (procedural) audit: Financial transactions and activities of an enterprise; It is the examination to determine whether it is by the determined methods, rules, legislations.

Performance audit (Activity Audit): It is the examination of the way in which the procedures and methods associated with these activities are applied to evaluate the efficiency and effectiveness of an enterprise's activities. The operating results are compared with the efficiency standards and it is seen whether the enterprise has achieved the predetermined goals and objectives [2, p.62].

The scope of the audit may be all, or a part of the enterprise, a branch or a division such as production, finance, marketing. As a result of the audit, suggestions are made to increase efficiency and productivity in activities. The activity audit is carried out by internal auditors in the private sector and by ombudsmen in Public Institutions.

Audit planning process

Audit planning is mainly carried out in the days following the signing of the audit contract with any client company of the audit firm. The processes that make up the audit planning and their order are as follows.

- ❖ Collecting information about the customer;
- ❖ Partitioning audit work;
- ❖ Obtaining information about the internal control system and assessing the control risk;
- ❖ Determining the level of significance;
- ❖ Determining the audit risk level;
- ❖ Determining audit objectives;
- ❖ Write the draft of the audit program;
- ❖ Determining the audit period and time;
- ❖ Assigning inspection personnel [8, p.98].

While preparing the audit plan and program, the auditor has to identify the risks that may cause material errors and inaccuracies on the financial statements rather than every risk. Significant errors are errors that are high enough to affect the decisions of the users of the financial statements, either alone or in combination with other financial statement items. Moreover, structural risks are the risks that remain after they are avoided by a good accounting and internal control system. These risks increase as the effectiveness of the internal control system decreases. Therefore, the auditor may obtain information about the level of these risks during internal control and accounting system reviews. The combination (multiplication) of structural risk and control risk gives the total risk of erroneous Transactions. This is the total error the auditor is trying to detect. This may also be referred to as the total risk of incorrect transactions (FE).

Audit activity in the global financial market

The developments resulting in the globalization of the economy, especially the multinational accounting and auditing firms, the emergence of new problems for investors and analysts using accounting data, is another reason for the emergence of financial reporting standards. The existence of different financial reporting principles and rules by country creates problems at the national and international levels. In this context, to solve the problems, the need for standardization at the national level arose first, and then the need for international standardization came to the fore as a result of the increase in international trade with the effect of globalization and the gaining of an international dimension in enterprises.

At present, the world economy is renewing its activities every year. Its development is conditioned by the dynamics of market relations and is carried out due to the

existence of these relations. Therefore, countries that used to go the other way are now turning their economic systems in this direction, seeing the obvious advantages of a market economy. In the system of market economy, finance, or more precisely, financial control, is very important [9, p.105].

The concept of economic globalization, on the other hand, is expressed as the global scale of economic rules beyond the regional scales. It is defined as the transformation of national markets under the auspices of nation-states into global markets under the auspices of global capital.

The differences between the accounting standards of different countries make it difficult to compare the obtained financial information. It causes difficulties in trading and mergers of companies and creates a handicap in fundraising in the capital market [8, p.96]. On the axis of developments in the world, the auditing system is also changing, similar to many scientific systems, or at least world conditions impose this transformation. In line with the developments in the world, the chart of accounts that form a part of the accounting system should also be harmonized [6, p.58].

Global financial auditing organizations

Global competition, operating, and development in world markets for provide the expansion and modernization necessary to the prompted the company to seek new investors. On the other hand, investors tried to increase the opportunities abroad and distribute the risks. As a result, the need for internationally comparable financial statements and internationally comparable accounting standards has gained great importance recently.

With the leadership of the developing countries and the involvement of the developing countries, the International Accounting Standards Committee (IASC) was established and started to operate in 1973, and the International Accounting Standards (IAS) were improved and published. It is envisaged that these international standards will be based on the national accounting standards to be developed in the context of the countries. The International Accounting Standards Board (IASB) has been an independent regulatory authority since 2001 as an extension of the International Accounting Standards Committee (IASC), which started its activities in London in 1973. It is the board that develops and publishes International Financial Reporting Standards [4].

International Financial Reporting Standards (IFRS)

It is known as a performance measurement system that allows companies in various countries to compare each other's financial statements. "First-time Adoption of International Financial Reporting Standards" sets out the procedures that an entity must follow when it adopts IFRSs for the first time as the basis for preparing its general purpose financial statements. The IFRS grants limited exemptions from the general

requirement to comply with each IFRS effective at the end of its first IFRS reporting period» (IFSR) [7].

Table 1. Difference between IFSR and GAAP

IFSR	US GAAP
110 Countries Worldwide	USA only
LIFO Inventory Prohibited	LIFO and FIFO allowed
Specific rules for <u>intangibles</u> recognition	<u>Intangibles</u> at current market value

Source: International Federation for System Research (IFSR)

Some of the organizations that support IFRS Applications are given below.

- European Federation of Accountants;
- American Federation of Chartered Accountants;
- International Federation of Accountants;
- International Association of Stock Exchanges;
- European Union Accounting Regulatory Committee;
- Other Institutions and Organizations;
- Basel Committee [7].

It is worthwhile to highlight that the main benefit of GAAP for investors is that it helps bring consistency and transparency to financial statements. This, in turn, can help increase confidence in capital markets. All public companies are required to publish frequent reports on their finances, often with details on revenues, ongoing and one-time expenses, taxes, profits, and more. The information in these reports generally follows standard accounting practices known as generally accepted accounting principles or GAAP. The financial goal of GAAP is:

- ✓ Relevant, representatively loyal, and reflective of the economy;
- ✓ Comparison with other organizations or governments;
- ✓ Verifiable and auditable by a third party;
- ✓ Understanding by lenders, investors, donors, taxpayers, and others [11, p.217].

GAAP is not only used by publicly traded companies. The principles also apply to private companies, nonprofits, and state and local governments.

Also, companies outside the US often do not follow GAAP standards. Companies in more than 150 countries follow standards set by the International Financial Reporting Standards (IFRS) Foundation, which are broadly similar to GAAP. Many companies also provide financial reports using non-GAAP methods, but the possibility of non-

GAAP financial statements appearing in press releases or investor presentations, SEC[10, p.22].

Conclusion

Consequently, it is the audit conducted to determine the compliance of the financial activities and transactions of the enterprise with the methods, rules, and regulations determined by the legislature, business managers, or other authorized persons and institutions. Auditing which increases the reliability of the accounting information by examining the compliance of the financial statements produced by the accounting department with the generally accepted accounting standards is an important part of the economic system in developed and developing countries.

The support provided by the profession should be increased to achieve full compliance in order to gain momentum in full integration with IFRSs in the country. International Accounting Standards (IAS) is especially necessary for investment decisions and is aimed at ensuring the standardization of the tables around the world. The rule of business survival, in the long run, depends on making the right decisions. Making the right decisions is closely related to the reliable information that will support these decisions.

It is obvious that liberalization and deregulation practices towards financial markets increase competition and trigger financial innovations. The adoption and implementation of international standards require making legal changes at the national level. Making these changes is not easy. The order of reckoning is carried out within the framework of this law, between institutions, the states, and individuals. Renewing the regulations to make market competition operative, to provide transparent information regarding the auditing system, and to establish an effective control mechanism will contribute to the solution of not only financial but also economic crises.

The control function was usually a source of unearned income, an instrument of negative and undesirable situations, which had a very negative impact on the development of the national economy. In connection with the transition to a market economy, certain steps are being taken in this direction, and the mechanism of financial control is changing.

References

1. Abbasov, Q. Ə. Sıfırdan başlayan mühasibat (maliyyə) uçotu. Bakı,-Təknur-2013.552s.
2. AL-Qatamin, I, K., Z, Salleh. (2020). Audit Quality: A Literature overview and Research Synthesis. *IOSR Journal of Business and Management*, 22(2), pp.56-66. DOI: 10.9790/487X-2202025666

3. Erol,M., Aslan, M. (2017). The Evolution of the Standards of International Accounting and Auditing. *Accounting and Financial History Research Journal*, 12(1), pp.55-86.
4. Financial Accounting Standards Boards (2022). *Implementing New Standards*. <https://www.fasb.org/>
5. Goicoechea, E, Gómez-Bezares, F., Ugarte,V,J. (2021). Improving Audit Reports: A Consensus between Auditors and Users. *International Journal of Financial Studies* 9(25), pp.1-25. <https://doi.org/10.3390/ijfs9020025>
6. Güneş, R., Durmuş, A. F. Solak, B. (2012). Küreselleşmenin Muhasebe Uygulamalarına Etkisi. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 3(2), pp.57-66.
7. IFSR. (2022). Systems Research and Behavior Science. <https://ifsr.org/>
8. Korkmaz, T., Temel, H. & Birkan, E. (2017). Uluslararası Muhasebe Standartları ve KOBİ'lere Etkileri. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (36) pp.96-105.
9. Sadıqov,M, M., Məmmədov. S, M. Maliyyə (Dərslik). İkinci nəşr. Gəncə,-ADAU Nəşriyyat-2010.568s.
10. Taşar, M. O. (2009). Financial Regulations and Restructuring of the Banking Systems in Turkic World during Global Crisis Process. *Avrasiya Etudleri* 36 (1), pp.7-46. Available at: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/836803> (Accessed:01.02.2022)
11. Yardımcıoğlu M., Yörük. A. (2019). A General Overview of Work in Accounting Applications during Globalization. *Journal of Economics Business and Political Researches* 4 (10), pp. 214-223. DOI: 10.25204/iktisad.526597

YAŞIL İQTİSADİYYAT KİÇİK VƏ ORTA MÜƏSSİSƏLƏRİN DAYANIQLI İNKİŞAFININ ƏSAS GÖSTƏRİCİSİ KİMİ

*Daxil olub: 1 mart 2022-ci il;
Qəbul olunub: 5 aprel 2022-ci il
Received: 1 March 2022
Accepted: 5 April 2022*

*Altun Yasinli
doktorant, "İqtisadiyyat" kafedrası,
Naxçıvan Dövlət Universiteti
altunsektorel@gmail.com*

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi yaşıl iqtisadiyyatın kiçik və orta müəssisələrin (bundan sonra – KOM) fəaliyyətinə verdiyi müsbət töhfələrin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə yönəlməkdir. Tədqiqat işi yaşıl iqtisadiyyatın əsas prinsiplərinin KOM-ların fəaliyyətindəki tətbiq imkanlarının araşdırılmasının tədqiqi üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatda yaşıl iqtisadiyyatın nəzəri-metodoloji əsasları ölkələr və KOM-lar üçün əhəmiyyəti sistemləşdirilərək kompleks araşdırılmışdır. Həmçinin tədqiqat işində Azərbaycanla yaşıl iqtisadiyyat sahəsində KOM-lara verilən dəstək infrastrukturunu təhlil edilmiş və bu dəstəklərdən istifadə edəcək sahibkarlıq subyektlərinə verə biləcəyi səmərələr qeyd olunmuşdur. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti yaşıl iqtisadiyyatın spesifik xüsusiyyətlərindən yararlanaraq, KOM-ların istehsal və idarəetmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və bunun nəticəsində KOM-ların dayanıqlı inkişaf mexanizminin yaradılmasıdır.

Açar sözlər: yaşıl istehsal, xərclərə qənaət, yüksək mənfəət, davamlı inkişaf.

THE GREEN ECONOMY- AS A KEY INDICATOR OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES

*Altun Yasinli
Ph.D student, Department of Economics, Nakhchivan State University
altunsektorel@gmail.com*

Abstract

The purpose of the study is to learn the characteristics of the positive contribution of the green economy to the activities of small and medium-sized enterprises (hereinafter - SMEs). The research was studied based on the methods of investigating the possibilities of applying green economy principles to the activities of SMEs. Simultaneously SMEs support mechanisms in the field of the green economy were investigated in Azerbaijan as well as details of the contributions to be provided to entrepreneurs through these support mechanisms. The practical importance of the study is to develop the production and management systems of SMEs by taking advantage of the characteristics of the green economy and as a result, the creation of a sustainable development model for SMEs.

Keywords: *green production, saving on expenditures, high income, sustainable development.*

ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА КАК КЛЮЧЕВОЙ ПОКАЗАТЕЛЬ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ МАЛЫХ И СРЕДНИХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Алтун Ясинли

*докторант, кафедра «Экономика»,
Нахчыванский государственный университет
altunsektorel@gmail.com*

Резюме

Основной целью исследования является изучение особенностей положительно-го вклада зеленой экономики в деятельность малых и средних предприятий (далее – МСП). Исследование проведено на основе исследовательских методов изучения применения основных принципов зеленой экономики в деятельности МСП. В исследовании систематизированы и комплексно изучены теоретические и методологические основы «зеленой экономики» и ее значение для стран и МСП. В исследовании также проанализирована инфраструктура поддержки МСП в сфере зеленой экономики в Азербайджане, а также отмечены выгоды, которые она может предоставить предприятиям, пользующимся этой поддержкой. Практическая значимость исследования заключается в совершенствовании производственных и управленческих систем МСП с использованием специфических особенностей зеленой экономики и, как следствие, в создании механизма устойчивого развития МСП.

Ключевые слова: *зеленое производство, экономия расхода средств, высокая прибыль, устойчивое развитие.*

Giriş

İqtisadi inkişafın təmin edilməsi dövlətlərin iqtisadi siyasətinin əsasını təşkil etməkdədir. İqtisadi inkişafın sürətlənməsi üçün mal və xidmətlərin istehsalının artırılması prioritet hədəf olmaqdadır ki, bunun nəticəsində bir tərəfdən iqtisadi inkişafın artım tempi sürətlənsə də, digər tərəfdən resursların istifadə edilməsi nəticəsində karbon qazı (CO₂) və metandan ibarət olan istixana qazlarının emissiyasının artaraq, ekoloji fəlakətə səbəb olur. İstixana qazlarının emissiyası 1800-ci illərin ortalarından etibarən 2020-ci ilədək 50 dəfə, 1990-cı ildən 2020-ci ilədək 50 faiz, 2000-ci ildən 2020-yə qədər isə 35 % artmışdır [1]. Qlobal istiləşmə ilə nəticələnən bu trendləşmə bütün bəşəriyyətə təhdid olaraq qalmaqdadır. Sözügedən təhdidə qarşı ətraf mühitdəki riskləri azaldan və ekoloji tarazlığı təmin edən, təbii resurslardan minimum istifadəni

stimullaşdıran və çoxu azla istehsal etmək prinsipinə əsaslanan yaşıl iqtisadiyyat modeli yaradılmışdır.

Tədqiqat işində yaşıl iqtisadiyyat modelinin KOM-ların fəaliyyətində tətbiqinin onların davamlı inkişafını necə təmin etdiyi, bunun üçün hansı metodlardan istifadənin zəruri olduğu barədə məlumat verilmişdir.

1. Yaşıl iqtisadiyyatın nəzəri-metodoloji əsasları və KOM-lar üçün əhəmiyyəti

XIX əsrdən başlayaraq sənayenin artması və inkişafı, baş vermiş dünya müharibələrində resurlardan istifadənin çoxalması, İkinci Dünya müharibəsindən sonra global iqtisadiyyatın bərpası istiqamətində sənayeləşmənin yenidən güclənməsi ekoloji fəlakətlərin başlanğıcını özü ilə gətirmişdir. Ekoloji problemlərin dərinləşməsinə qarşı olaraq, dünya ölkələri tərəfindən əsaslı addımlar atılmağa başlanmış və nəticədə 1972-ci ildə Stokholm şəhərində BMT-nin deklarasiyası qəbul edilmişdir. Sözügedən deklarasiyadan sonra ətraf mühitin mühafizəsi, enerjidən qənaətlə istifadə edilməsi, alternativ mənbələrin artırılması, iqtisadi inkişafın yeni metodu olan “lazım olduğu qədər təbiətdən götürmək” və “çoxu azla istehsal etmək” prinsipləri ortaya çıxmışdır [2]. Bu prinsiplər özlüyündə “yaşıl iqtisadiyyat” terminini əmələ gətirmişdir. Ümumilikdə iqtisadi ədəbiyyatda yaşıl iqtisadiyyat dedikdə əsasında məhdud təbii ehtiyatların effektiv və optimal şəkildə istifadə edilməsi, ətraf mühiti çirkləndirmədən məhdud resurslarla mal və xidmətlər istehsal etmək və ümumilikdə dayanıqlı inkişafı təmin etmək prinsipləri başa düşülür [3].

Dünya ölkələri iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən KOM-ların ətraf mühitə təsirləri yüksək olaraq qalır. KOM-lar yaşıl iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən daha az karbon emissiyası və qaynaqlardan səmərəli istifadə hədəfini mənimsəməklə dayanıqlı inkişafın əsas məqsədlərindən olan iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədə bağlayıcı rol oynayır [4]. Eyni zamanda, yaşıl iqtisadiyyatın əsas indikatorları hesab edilən resursların səmərəli istifadə edilməsi, təkrar emal, xam maddə və enerjidən istifadənin azaldılması, enerji itkisinin minimumlaşdırılması iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədə ən effektiv metod hesab edilməklə yanaşı, KOM-ların istehsal etdiyi məhsul və xidmətlərin daha ucuz, yüksək rəqabət qabiliyyətli və daha mənfəətli olmasına gətirib çıxarır. Dünya dövlətlərində istehsal olunan ümumi daxili məhsulun və məşğulluğun bünövrəsini təşkil edən KOM-ların yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərini mənimsəməsi gələcəkdə yeni iş yerlərinin yaranmasına və məhsul istehsalında artımın təmin edilməsinə gətirib çıxaracaqdır. Aparılan tədqiqatlarda Avropa İttifaqında 2030-cu ilə qədər icra ediləcək təkrar emal proqramlarının ittifaq ölkələrinin ümumi daxili məhsulunu 0.5 faiz artıracığı və 700 min yeni iş yerini yaradacağı proqnozlaşdırılır [5]. Eyni zamanda, təkrar emal iqtisadiyyatının tullantıların qarşısının alınması, təkrar istehsal, eko-istehsalat kimi tətbiqlərin Avropa İttifaqı ölkələrindəki müəssisələrə 600 milyard avro mənfəət qazandıracağı və ətraf mühitə zərərli olan qazlarının 2 - 4 faiz aralığında azaldacağı hesablanmışdır [6].

2. KOM-ların rəqabət qabiliyyəti və yüksək mənfəətli məhsul istehsalında yaşıl istehsalın rolu

Dayanıqlı yaşıl istehsal dedikdə istehlakçıların tələblərini qarşılamaq məqsədi ilə istifadə edilən xam maddə və yarımməhsulun yaşıl iqtisadiyyat prinsipləri əsasında məhsul halına dönüldürülməsini təmin edən prosedurlara bütövlükdə verilən ad nəzərdə tutulur. Son dövrlərdə istehlakçıların ətraf mühitin qorunmasına artan həssaslığı, zavod və fabriklərin təbiətə verdiyi zərərlərin minimumlaşdırılması üçün sosial çağırışların artması müəssisələrin yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərinə uyğun istehsalat sistemini qurmasını zəruri hala gətirmişdir. Bu sahədə dayanıqlılığın təmin edilməsi üçün istehsal məqsədi ilə lazım olan bütün qaynaqların və təhlükəli maddələrin ən az endirilməsi, məhsuldarlığın və səmərəliliyin artırılması üçün istifadə edilən enerji və suya qənaət edilməsi, xammalda təbii resursların istifadəsinin ən az endirilməsi hədəflənir. Eyni zamanda yaşıl istehsalın əsas məqsədlərindən biri də məhsulların istifadə müddətini başa vurmasından sonra tullantısının təbiətə zərər verməməsi və utilizasiyası zamanı atmosferin çirklənməməsidir.

Sözügedən prinsiplərin tətbiqi nəticəsində son illərdə tullantı miqdarı az olan və ətraf mühitə zərərləri minimum olan, təkrar emalı yüksək, fosfat və toksindən təmizlənmiş meyvə-tərəvəz taraları, qalın mikronlu torbalar, təkrar emallı kağızlar və başqa məhsulların istehsalı artmışdır. Sözügedən istehsalların qurulması nəticəsində xüsusi ilə KOM-ların istehsal etdiyi məhsulların maya dəyəri aşağı düşmüş və səmərəliliyi artmışdır [7].

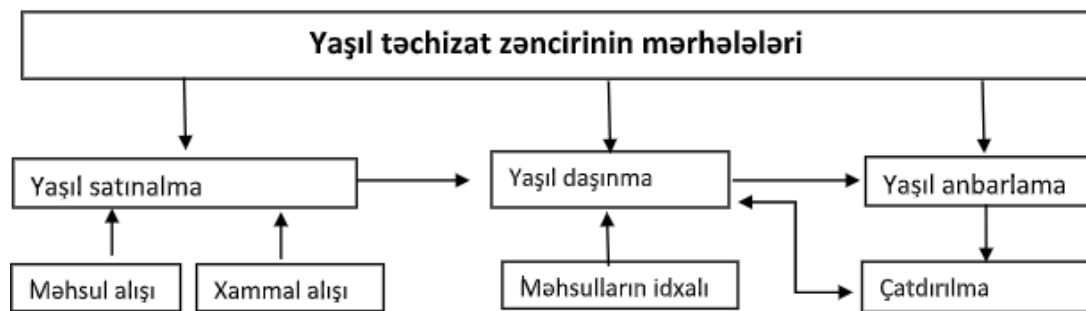
İlk olaraq sosial bir çağırış kimi görünən yaşıl istehsal əslində müəssisələr, xüsusilə də kiçik və orta müəssisələr üçün daha az xam maddədən və daha müasir texnologiyalardan istifadə edərək maksimum qazanc əldə etməyi hədəfləyən bir iqtisadi model olaraq xarakterizə edilir. Eyni zamanda son illərdə qlobal iqtisadiyyatda yaşıl istehsal metodlarını tətbiq edən firmaların bir çoxunun səhmi dəyərinin artdığı və böyüdüüyü görünür. Günümüzdə yaşıl istehsala xidmət edən istehsalın qurulması çağırışlarına qoşulan müəssisələrin sayı hər keçən gün daha da artmaqdadır. COVID-19 pandemiyası başladıqdan sonra tekstil sektorunda dayanıqlı inkişafı hədəfləyən Moda Paktına *Adidas, Bestseller, Burberry, Capri Holdings Limited, Carrefour, Chanel, Ermengildo Zegna, Everybody & Everyone, Fashion3, Fung Group, Galeries Lafayette, Gap Inc., Giorgio Armani, H&M Group, Hermes, Inditex, Karl Lagerfeld, Kering, La Redoute, Matchesfashion.com, Moncler, Nike, Nordstrom, Prada Group, Puma, Pvh Corp., Ralph Lauren, Ruy, Salvatore Ferragamo, Selfridges Group, Stella McCartney, Tapestry* kimi moda nəhəngləri qoşularaq, öz istehsalat xəttlərini yaşıl iqtisadiyyat prinsipləri əsasında qurmağa başlamışlar [8].

Hazırda kiçik və orta müəssisələr üçün ətraf mühiti qorumağa əsaslanan istehsal və idarəetmənin qurulması daha artıq investisiya tələb edən və xərcləri artıran fəaliyyət kimi xarakterizə edilir. Lakin yaşıl iqtisadiyyatın və müəssisələr üçün yaşıl idarəetmə-

nin əsasları nəzərdən keçirildikdə əsas məqsəd ətraf mühitin zərərli təsirdən mühafizəsi olsa da, digər bir məqsədinin müəssisələrin maya dəyəri daha az olan, rəqabət qabiliyyəti yüksək, yüksək mənfəətli və səmərəli məhsul istehsalının olduğu müşahidə edilə bilər. Qısaca olaraq, kiçik və orta müəssisələrin sağlam ekoloji ətraf mühit normalarına uyğun istehsal metodlarına sahib olmasının ekoloji tarazlıqla təmini ilə yanaşı, mənfəətin əldə edilməsi üçün də zərurətdir [9].

3. Yaşıl təchizat zəncirinin KOM-ların səmərəli fəaliyyətinə töhfələri

Yaşıl təchizat zənciri dedikdə istehlakçıların ehtiyaclarını qarşılayan mal və xidmətlərin istehsal edilməsi üçün ehtiyac duyulan xam maddələrin tədarük edilməsinin başlanğıcından sonuna qədər bütün mərhələlərdə ətraf mühitin qorunması tələblərinə uyğun sistemin qurulması başa düşülür [9]. Yaşıl təchizat zəncirinin idarə olunması müəssisələrin bazar və dividend hədəflərinin ətraf mühitə təsirlərini minimumlaşdırmaqla yanaşı, onların ekoloji tələblərə uyğun strategiyalarını qurmağa və genişləndirməyə yardım edir. Eyni zamanda yaşıl təchizat zəncirinin məqsədi ətraf mühitin qorunması ilə yanaşı, maksimum dividend hədəfi ilə koordinasiya olaraq çalışmasıdır. Aşağıdakı sxemdə yaşıl təchizat zəncirinin istehsalat faktorları nəzərə alınmadan mərhələləri qeyd olunmuşdur.

Sxem 1. Yaşıl təchizat zəncirinin strukturu
 Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Hazırda müəssisələrin istehsal etdiyi məhsulların daxili və xarici bazarlarda istehlakçılara çatdırılması üçün qlobal iqtisadiyyatın tələblərinə cavab verən və rəqabət qabiliyyətli məhsulun istehsalı və texnoloji yeniliklərə cavab verən təchizat zəncirinin qurulması zəruri olmuşdur. Qlobal iqtisadiyyatın tələblərinə cavab verən müəssisələrin bir çoxu yaşıl iqtisadiyyatın prinsiplərini mənimsəmiş və yaşıl təchizat zənciri quran müəssisələr olmuşdur. Günümüzdə yaşıl təchizat zəncirinin qurulması müəssisələr üçün artıq qlobal bazarların əsas tələblərindən biri olmuşdur [10]. Yaşıl təchizat zəncirinin əsas prosedurları aşağıdakı kimidir.

Yaşıl satınalma - yaşıl təchizat zəncirinin ilkin proseduru hesab edilir. Yaşıl satınalma enerjiyə qənaət edən, təbii resurslardan daha az istifadəni təmin edən, yenidən istehsalı və emalı mümkün olan, daha az tullantılı, utilizasiyası az maliyyə tələb edən məhsul

və xidmətlərin seçilib alınması kimi prosesləri ehtiva edir [11]. Bu metodun tətbiqi nəticəsində KOM-lar avadanlıqların ehtiyat hissələrinə və onların texniki qulluğuna çəkilən xərclərini azaldacaq və lazımsız xammal istifadəsini minimumlaşdıraraq izafi xərclərdən xilas olacaqdır.

Yaşıl daşıma - ekoloji normalara cavab verən, məhsulların daşınması zamanı ən az yanacaq sərfiyyatı ilə ən tez çatdırılmanın həyata keçirilməsidir. Yaşıl daşımanı tətbiq edən KOM-lar məhsulların bir tərəfdən istehsal olunan məhsulların daşıma xərclərini aşağı salacaq, digər tərəfdən isə vaxta qənaət edəcəkdir [12].

Yaşıl anbarlama - anbar içindəki məhsulların hərəkətlərində və ehtiyatların idarə edilməsi proseslərində ən müasir və xammaldan az istifadə edilməsidir. Yaşıl anbarlama üçün KOM-lar anbardakı məhsulların marketinq, satış, tələb kimi faktorlar nəzərə alınaraq, düzülüşünü təmin edərək malların anbardan çıxışında minimum enerji və resursdan istifadəni təmin etməli, malların anbar daxilindəki yerdəyişməsində müasir texnologiyaya əsaslanan sistem əsasında qurmalıdır [12].

4. Yaşıl marketinq KOM-ların yeni təşviqat strategiyası kimi

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, istehlakçıların ətraf mühitin qorunmasına həssaslığın artması məhsullarını istehlakçılara çatdırmaq istəyən müəssisələrin bu kütləyə xas marketinq planlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Yaşıl marketinqin əsas metodu məhsulun istehsalından utilizasiyasınadək olan proseslərdə ətraf mühiti qoruyan elementlərin ön plana çəkilməsidir.

Sxem 2. Yaşıl marketinq

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Yaşıl marketing anlayışı ilk dəfə 1975-ci ildə Amerika Marketing Birliyinin təşkil etdiyi seminarda ortaya çıxmış, son 20 ildə isə bu tip məhsullara olan tələbin artması ilə yaşıl marketing və reklamların sayını artırmışdır [13]. Bu tip marketingin əsasını məhsulların ətraf mühitə olan zərərlərin azalmasını ön plana çıxarmaq və detalları barədə məlumat vermək, bu şüarlara istehlakçıların inamını artırmaq üçün məhsul üzrə müvafiq təsdiqedicili lisenziyalar və sertifikatlara malik olmaq təşkil edir. Eyni zamanda müəssisə yaşıl marketingdə reklam alətlərindən, yaşıl iqtisadiyyata xidmət edən vasitələrdən istifadə etməlidir. Bunun üçün Sxem 2-də təsvir edilmiş vasitələrdən istifadə tövsiyə olunur.

5. KOM-ların kadr potensialının artırılmasında yaşıl insan resurslarının yeri və rolu

KOM-ların mühim funksiyalarından biri insan resurslarının idarə edilməsidir. KOM-ların yaşıl iqtisadiyyata xidmət edən məhsul istehsal etmək istəyirsə, ilk olaraq öz müəssisəsində çalışan işçi heyəti, yaşıl iqtisadiyyatın nəzəriyyəsi və ətraf mühitə duyarlı olan personal yetişdirməlidir. Müəssisənin yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərinə uyğun iqtisadi modeli mənimsəməsi üçün ən effektiv metodlardan biri yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərini mənimsəmiş insan resurslarının prosesə qoşulmasıdır [14]. Aparılan tədqiqatlarda yaşıl insan resursları haqqında müxtəlif anlayışlar mövcud olsa da, ümumilikdə yaşıl iqtisadiyyat bir müəssisənin hər bir strukturunda işləyən işçi heyətinin ətraf mühitə dəyərliliyinin artırılması və bu istiqamətdə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi başa düşülür [15]. Yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərini mənimsəmiş işçi heyət istifadəsində olan inventarın daha yaxşı qeydinə qalaraq, müəssisədə enerjiden və digər resurslardan daha aşağı istifadəni təmin edir. Beləliklə müəssisələr bir tərəfdən izafi xərclərdən xilas olur, digər tərəfdən isə daha keyfiyyətli insan resurslarına sahib olurlar. Yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərinin əsasında insan resurslarının qurulması və idarə olunması üçün KOM-lar aşağıdakı prinsipləri rəhbər tutmalıdırlar.

Yaşıl vakansiya. Hazırda daha çox beynəlxalq şirkətlərdə yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərini mənimsəmiş insan resurslarının cəlb istiqamətində böyük bir rəqabət vardır. Digər tərəfdən isə üstün insan resurslarının böyük bir hissəsi ətraf mühitə həssas olduğu üçün öz ideyalarına uyğun olan iş yeri axtarmaqdadır. Bu məqsədlə KOM-lar öz iş fəaliyyətinə keyfiyyətli insan resurslarının cəlb üçün yaşıl işə qəbul həyata keçirməlidirlər [16]. Bunun üçün müəssisələr ilkin olaraq öz yaşıl iqtisadiyyat missiyası və dəyərlərini iş elanlarında qabartmalı və müəssisəsi haqqında maraqlanmaq istəyən iş axtaranlar bu məlumatları onların veb saytlarında görməlidirlər. Eyni zamanda işə qəbul müsahibələrində namizədlərin ətraf mühitə qarşı həssaslığı test edilməli, bu sahədə bilik və bacarıqları olan namizədlərə daha çox üstünlük verilməlidir.

Yaşıl maarifləndirmə və mükafatlandırma. İşə cəlb olunan işçilərin müəssisədə iş müddətində enerjiyə qənaət edilməsi və daha az tullantılardan istifadə edilməsi üçün mütəmadi olaraq təlimlər təşkil edilməli və məlumatlandırılmalıdır [17]. Bununla

yanaşı, müəssisənin inventarlarından istifadə edən işçi heyətinə onların işləmə prinsipləri, bu sahədə ehtiyac duyulan tətbiqlər barədə mütəmadi olaraq maarifləndirmə həyata keçirilməlidir. Eyni zamanda işçilərin iş müddətində yaşıl iqtisadiyyatın prinsipləri əsasında fəaliyyəti monitorinq edilməli və qiymətləndirilməli, bu sahədə icra göstəriciləri yüksək olan işçilər mükafatlandırılmalıdır.

6. Azərbaycanda KOM-lara yaşıl iqtisadiyyat sahəsində verilən stimullaşdırıcı dəstəklər

1991-ci ildə müstəqilliyini yenidən qazanmış Azərbaycanın Sovet dövründən qalma iri sənaye mərkəzlərinin ətraf mühitə verdiyi zərərlərin qarşısının alınması, neft və qaz sənayesinin müasir və ekologiyaya zərər vermədən qurulması, məişət tullantılarının etibarlı şəkildə saxlanması, çeşidlənməsi, daşınması və zərərsizləşdirilməsi kimi hədəflər durmaqda idi. Bunun üçün ilk olaraq istehsalat və məişət tullantılarının insan sağlamlığına və ətraf mühitə zərərli təsirinin qarşısının alınması, onların təhlükəli təsirinin azaldılması, təbiətdə ekoloji tarazlığın təmin olunması, tullantıların təkrar xammal mənbələri kimi təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunması məqsədilə 30 iyun 1998-ci il tarixində “İstehsalat və məişət tullantıları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” qəbul edilmişdir [18]. Eyni zamanda 2009-cu ildə Bakı ərazisində əmələ gələn bərk məişət tullantılarının yerləşdirilməsi və zərərsizləşdirilməsi sistemini müasir standartlara uyğun qurmaq və idarə etməklə şəhərin ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması işlərini həyata keçirən “Təmiz Şəhər” ASC fəaliyyətə başlamışdır [19]. Həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 28 dekabr tarixli Sərəncamı ilə yaşıl biznes sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri infrastrukturaya malik olan tullantıların təkrar emalı və xidmət müəssisələrinin güzəştli şərtlərlə fəaliyyət göstərəcəyi Balaxanı Sənaye Parkı fəaliyyətə başlamışdır. Ölkəmizdə yaşıl iqtisadiyyata və ekoloji inkişafa xidmət edən KOM-lar öz biznes layihələrini sözügedən Sənaye Parkında reallaşdıraraq qeydiyyatla alındıqları tarixdən 10 il müddətinə mənfəət, əmlak və torpaq vergilərindən, idxal olunan texnika, texnoloji avadanlıqlar və qurğulara görə ƏDV-dən, həmçinin parkın rezidentləri idxal olunan texnika, texnoloji avadanlıqlar və qurğulara görə 7 il müddətinə gömrük rüsumlarından azad ola bilərlər.

Qeyd olunan dəstək infrastruktur ilə yanaşı, ölkəmizdə KOM-ların maraqlarının qorunmasında və problemlərinin həllində iştirak edən, sahibkarlara bir sıra xidmətlər göstərən, dövlət qurumlarının və özəl qurumların bu sahədə xidmətlərini əlaqələndirən və səlahiyyətli qurum kimi çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin vəzifələri və hüquqlarından biri də sahibkarların yaşıl iqtisadiyyatda rolunun yüksəldilməsini, onların ekoloji təhlükəsizliyi təmin edən əmtəə və xidmətlər istehsalını genişləndirmələrini təşviq etməkdir [20]. Bu istiqamətdə Agentlik tərəfindən 2021-ci ildə yaşıl iqtisadiyyata xidmət edən 3D porterləri

üçün xammal hesab edilən flamentin istehsal edilməsi üzrə tullantı plastik materialların təkrar emalını təmin edən dəzgahın hazırlanması, daxiliyanma mühərrikləri üçün yanacaq sərfiyyatını azaldan nanomaterial istehsalı, findıq qərzəyindən üzvi gübrə kimi istifadə potensialının araşdırılması - torpaq münbitliyinin və bitki məhsuldarlığının artırılmasında findıq qərzəyinin kompost kimi tətbiqi imkanları kimi təhsil, elm, tədqiqat və dəstək layihələrinin maliyyələşdirilməsi həyata keçirilmişdir [21].

Eyni zamanda yaşıl iqtisadiyyat sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin güzəştli maliyyə resurslarına çıxışının təmini məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən təkrar emal layihələrinin və ekoloji tarazlığı təmin edən biznes layihələrin dəstəklənməsi maliyyələşdirilməsi prioritet hesab edilən istiqamətlərə aid edilmişdir.

Qeyd olunan dəstək infrastrukturları ölkəmizdə yaşıl iqtisadiyyat sahəsində fəaliyyət göstərən və ya göstərmək istəyən KOM-lar əlverişli vergi güzəştləri, maliyyə resursları və digər stimullaşdırıcı imkanlardan yararlanaraq, rəqabət qabiliyyətli və yüksək mənfəətli məhsullar istehsal edə bilərlər.

Nəticə

Qlobal bəşəriyyətin qarşısında dayanan və başlıca problemlərindən olan iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə ətraf mühitə zərərləri minimumlaşdıran istehsal metodlarının qurulmasını zəruri edir. Digər tərəfdən ətraf mühitin qorunmasına həssaslığı ilə seçilən istehlakçı kütləsinin hər keçən gün artması bu tələbin sosial sifariş olduğunu deməyə əsas verir. Qeyd olunanları nəzərə alaraq, dünyada istehsal olunan mal və xidmətlərin əsas istehsalçıları olan KOM-lar üçün yeni bir perspektiv və potensial artırma metodu olan yaşıl iqtisadiyyat ortaya çıxmaqdadır. Aparılan tədqiqatdan məlum olur ki, yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərini mənimsəmiş KOM-lar enerji və resurslardan daha az istifadə edərək ekoloji normalara cavab verən məhsullar istehsal edə və məhsuldarlığı artıraraq, bazar payını genişləndirə bilərlər. Eyni zamanda dayanıqlı inkişafın əsas məqsədlərindən olan iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə hədəfinə çatmaq üçün KOM-ların yaşıl iqtisadiyyat prinsipləri əsasında məhsul və xidmətlər istehsal etməsi əsas indikator hesab edilməkdədir. Tədqiqat işində edilən araşdırmada Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyat sahəsində olan dəstək mühiti təhlil edilərkən məlum olmuşdur ki, yaşıl iqtisadiyyat prinsipləri əsasında mal və xidmətlər istehsal edən KOM-lara infrastruktur, vergi güzəştləri, güzəştli maliyyə resurslarına çıxış və layihələrinin həyata keçirilməsi üçün qrant dəstəkləri verilməkdədir. Qeyd olunan dəstək infrastrukturları ölkəmizdə yaşıl iqtisadiyyat sahəsində fəaliyyət göstərən və ya göstərmək istəyən KOM-lar əlverişli vergi güzəştləri, maliyyə resursları və digər stimullaşdırıcı imkanlardan yararlanaraq, rəqabət qabiliyyətli və yüksək mənfəətli məhsullar istehsal edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. OECD. (2020a). Environment at a Glance. https://www.oecd-ilibrary.org/environment/environment-at-a-glance/volume-/issue-_4ea7d35f-en

2. <https://azescience.org/gb/ekoloji-inqilab-yasil-iqtisadiyyat-ve-texnologiyalar/>
3. Böyük İtəadi Ensiklopediya VII cild, Azərbaycan İqtisadçılar İttifaqı, Bakı – 2015, səhifə 632
4. <https://sdgs.un.org/goals>
5. Cambridge Econometrics. (2018). Impacts of circular economy policies on the labour market. Avropa Komissiyası. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/fc373862-704d-11e8-9483-01aa75ed71a1>
6. Avropa Komissiyası. (2020b). Circular Action Plan. https://ec.europa.eu/environment/circular-economy/pdf/new_circular_economy_action_plan.pdf
7. KIRHALLI, K.S (2013). Küresel Isınma ve İklim Değişikliği ile Mücadelede Alternatif Bir Çözüm: Metal Organik Kafesler; Sentez ve CO2 Tutma.
8. <https://vogue.com.tr/haber/daha-surdurulebilir-bir-moda-icin-soz-verdiler>
9. Cosimato & Troisi (2015) Green supply chain management - Practices and tools for logistics competitiveness and sustainability. The DHL case study, p. 256
10. Tedarik Zinciri Yönetimi Uygulamalarının Zincir Performansı Üzerindeki Etkileri: Bir Uygulama 2017, səhifə 367.
11. Buying green! A handbook on green public procurement 3rd Edition , səhifə 4. <https://ec.europa.eu/environment/gpp/pdf/Buying-Green-Handbook-3rd-Edition.pdf>
12. Yeşil tedarik zinciri değişkenleri ve Türkiye uygulamaları: Yönetici algıları üzerine bir araştırma Onur Burhandağ 2018, səhifə 33, 52,53
13. Jagbir Singh Kadyan, Suman Kadyan, Green Marketing: Concepts & Applications 2011, p.https://www.researchgate.net/publication/315885886_Green_Marketing_Concepts_Applications
14. Arulrajah, A. A., Opatha, H. H. D. N. P., & Nawaratne, N. N. J. (2015). Green human resource management practices: A review. Sri Lankan Journal of Human Resource Management, 5(1).
15. Uslu, Y. D., ve Kedikli, E. “Sürdürülebilirlik Kapsamında Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimine Genel Bir Bakış”, Third Sector Social Economic Review, 52(3), 66-81, 2017
16. Dumont, J., Shen, J., & Deng, X. (2017). Effects of green HRM practices on employee workplace green behavior: The role of psychological green climate and employee green values. Human Resource Management, 56(4), 613-627.
17. Ahmad, S. (2015). Green human resource management: policies and practices. Cogent Business & Management, 2(1), 1-13.
18. İstehsalat və məişət tullantıları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu <http://www.e-qanun.az/framework/3186>
19. <https://tamizshahar.az/az/haqqimizda>
20. Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin Nizamnaməsi <http://www.e-qanun.az/framework/39263>
21. <https://smb.gov.az/az/nav/tehsil-elm-tedqiqat-ve-destek-layihelerinin-maliyyelesirilmesi>

AZƏRBAYCAN-ÇİN TİCARƏT-İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİNİN STRATEJİ TƏHLİLİ

*Daxil olub: 9 mart 2022-ci il;
Qəbul olunub: 13 aprel 2022-ci il
Received: 9 March 2022
Accepted: 13 April 2022*

*Emin Teymurov
dissertant, UNEC
emin.teymurov@unec.edu.az*

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan-Çin ticarət-iqtisadi əməkdaşlığını, eləcə də “Kəmərlər və Yol Təşəbbüsü”nin (KYT) ölkəmiz üçün faydalılığını təhlil etməkdir. Tədqiqat elmi abstraksiya, sistemli analiz, məntiqi ümumiləşdirmə və statistik analiz kimi tədqiqat metodları əsasında aparılmışdır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri qismində “Kəmərlər və Yol” təşəbbüsü”nü Azərbaycanın ticarət-iqtisadi maraqları aspektindən araşdıran məhdud sayda təfərratlı elmi-tədqiqat işlərinin mövcudluğu qeyd oluna bilər. Tədqiqat nəticəsində Azərbaycan-Çin ticarət-iqtisadi əlaqələri, eləcə də “Kəmərlər və Yol” təşəbbüsü Azərbaycan prizmasından strateji cəhətdən təhlil edilmişdir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat Azərbaycan-Çin ticarət-iqtisadi əməkdaşlığının təşviqi sahəsində çalışan mütəxəssislərin və tədqiqatçıların elmi və praktiki biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq müxtəlif təhlil metodlarından istifadə etməklə Azərbaycan-Çin ticarət-iqtisadi münasibətləri, o cümlədən “Kəmərlər və Yol” təşəbbüsündə ölkəmizin iştirakının dividendləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Çin, “Kəmərlər və Yol”, strateji təhlil, ikitərəfli ticarət-iqtisadi əlaqələr, ixrac strategiyası.

STRATEGIC ANALYSIS OF AZERBAIJANI-CHINESE ECONOMIC- TRADE RELATIONS

*Emin Teymurov
doctoral student, UNEC
emin.teymurov@unec.edu.az*

Summary

The purpose of the research is to analyze the Azerbaijani-Chinese economic and trade cooperation, as well as the benefits of the "Belt and Road" initiative for our country. The research was conducted on the basis of research methods such as scientific abstraction, systematic analysis, logical generalization and statistical analysis. Limitations of the study include the limited number of detailed research papers examining the Belt and Road Initiative from the perspective of Azerbaijan's economic

and trade interests. As a result of the research, Azerbaijani-Chinese economic and trade relations, as well as the "Belt and Road" initiative were strategically analyzed through the prism of Azerbaijan. The practical significance of the research is that the research can play a positive role in enriching the scientific and practical knowledge of specialists and researchers working in the field of promoting Azerbaijani-Chinese economic and trade cooperation. The scientific novelty and originality of the research is that for the first time using various analytical methods, Azerbaijan-China economic and trade relations, including the dividends of our country's participation in the "Belt and Road" initiative were explored.

Key words: *China, "Belt and Road", strategic analysis, bilateral economic and trade relations, export strategy.*

СТРАТЕГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АЗЕРБАЙДЖАНО–КИТАЙСКИХ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Эмин Теймуров
диссертант, UNEC
emin.teymurov@unec.edu.az

Резюме

Целью исследования является анализ азербайджано-китайского торгово-экономического сотрудничества, а также преимуществ для нашей страны китайской инициативы «Пояс и Путь». Исследование проводилось на основе таких методов исследования, как научная абстракция, систематический анализ, логическое обобщение и статистический анализ. Ограничения исследования включают ограниченное количество подобных исследовательских работ, в которых рассматривается инициатива «Пояс и путь» с точки зрения экономических и торговых интересов Азербайджана. В результате исследования азербайджано-китайские торгово-экономические отношения, а также инициатива «Пояс и Путь» были стратегически проанализированы через призму Азербайджана. Практическая значимость исследования заключается в том, что исследование может сыграть положительную роль в обогащении научных и практических знаний специалистов и исследователей, работающих в сфере продвижения азербайджано-китайского торгово-экономического сотрудничества. Научная новизна и оригинальность исследования заключается в том, что впервые с использованием различных аналитических методов были изучены азербайджано-китайские торгово-экономические отношения, в том числе дивиденды от участия нашей страны в инициативе «Пояс и путь».

Ключевые слова: *Китай, «Пояс и Путь», стратегический анализ, двусторонние торгово-экономические отношения, экспортная стратегия.*

Giriş

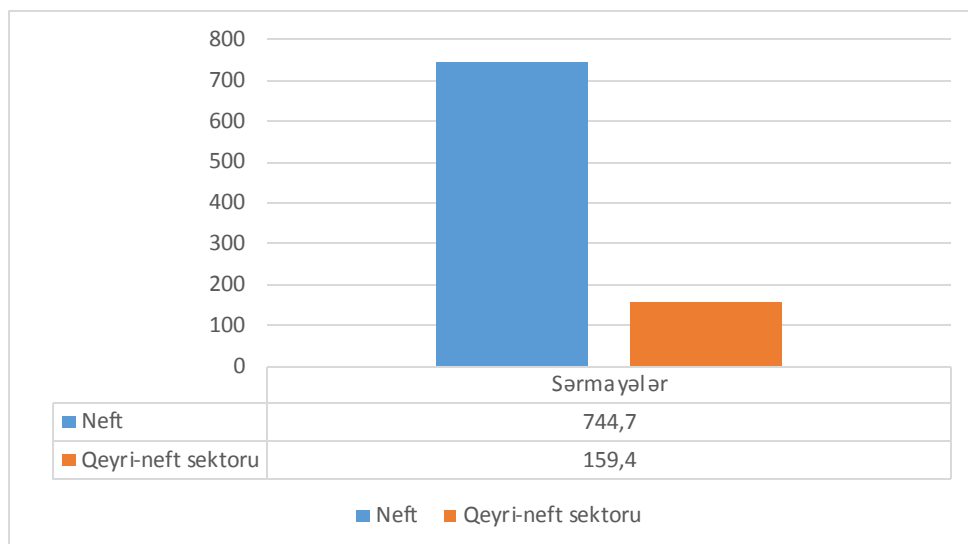
Azərbaycanın müstəqilliyi 1991-ci ilin dekabrın 27-də Çin Xalq Respublikası tərəfindən tanınmış və 1992-ci il 2 aprel tarixində ikitərəfli diplomatik münasibətlər qurulmuşdur [1]. Azərbaycan Respublikası və Çin Xalq Respublikası arasında 88 müqavilə imzalanmışdır [2]. “Sərmayələrin təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında” Saziş 08.03.1994-cü il tarixində, “Gəlirlərə görə vergilərə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması və vergidən yayınmanın qarşısının alınması haqqında” Saziş isə 17.03.2005-ci il tarixində imzalanmışdır [3].

Çin Azərbaycanın önəmli ticarət tərəfdaşlarından biridir və 2021-ci ildə 4-cü pillədə qərarlaşmışdır [4]. Çin ilə iqtisadi münasibətlər əsasən ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq üzrə komissiya çərçivəsində əlaqələndirilir. Komissiyanın sonuncu 8-ci iclası 2021-ci ilin 27 oktyabr tarixində videokonfrans formatında keçirilmişdir [5]. İki ölkə arasında energetika, kənd təsərrüfatı, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, nəqliyyat-logistika və turizm sahələrində əməkdaşlıq əlaqələri mövcuddur.

Azərbaycan–Çin münasibətlərinin müxtəlif aspektləri ölkəmizin tədqiqatçıları və mütəxəssisləri [6, 7, 8] tərəfindən araşdırılsa da, ticarət-iqtisadi əlaqələri, eləcə də “Kəmərlər və Yollar” təşəbbüsündə ölkəmizin iştirakı bilavasitə strateji təhlillər aparmaqla tədqiq edilməmiş, Azərbaycanın Çin ilə bağlı ixrac strategiyasının və sözügedən təşəbbüs ilə əlaqədar strateji hədəflərinin mümkün elementləri layihələndirilməmişdir.

Azərbaycan–Çin ticarət-iqtisadi əlaqələri

2021-ci ildə iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsi təxminən 1,8 milyard ABŞ dollarına bərabər olmuşdur. Eyni zamanda, ticarət balansını ən azı son 5 il ərzində Çinin xeyrinə olmuşdur. Azərbaycandan Çinə ixracın dinamikasına həmçinin qlobal pandemiya da öz mənfi təsirini göstərmişdir. Lakin 2021-ci ildə Çinin Azərbaycana ixracının artımında bərpa müşahidə olunmuşdur (Cədvəl 2).

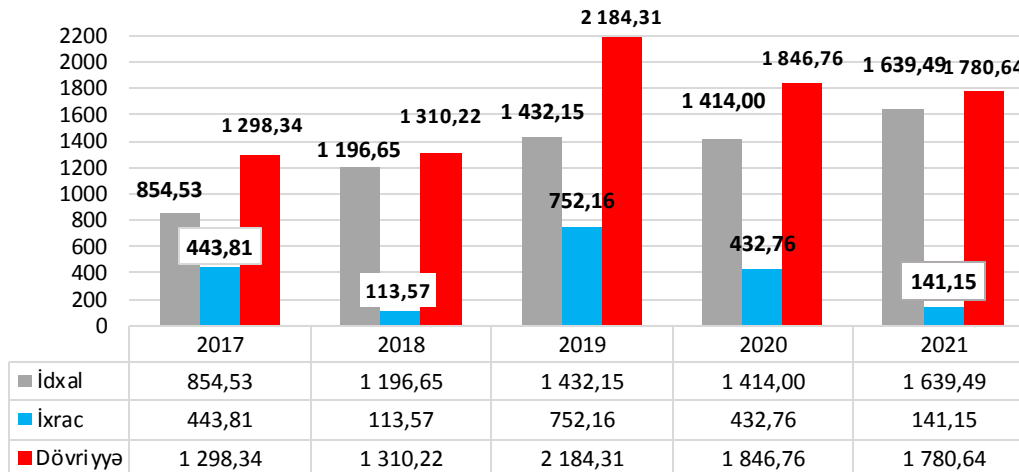

Cədvəl 1. Çindən Azərbaycana yatırılmış sərmayələrin həcmi (1995-2021-ci illin ilk 9 ayı, milyon ABŞ dolları)

Mənbə: AR İqtisadiyyat Nazirliyi

1995-2021-ci ilin ilk 9 ayında Çindən Azərbaycana 904,1 milyon ABŞ dolları (qeyri-neft sektoruna: 159,4 milyon ABŞ dolları), Azərbaycandan Çinə isə 1090,2 milyon ABŞ dolları sərmayə yatırılmışdır (Cədvəl 1).

Cədvəl 2. Azərbaycan və Çin arasında ticarət əlaqələrinin dinamikası (2017-2021-ci illər, milyon ABŞ dolları)

Mənbə: AR Dövlət Gömrük Komitəsi

Bilavasitə Azərbaycanın ixrac yönümlü inkişaf strategiyası prizmasından Çinin iqtisadiyyatının makrosəviyyədə “SWOT”, “PESTEL” və Maykl Porterin metodologiyası əsasında təhlilləri aparılmışdır (Cədvəl 3, Cədvəl 4, Cədvəl 5).

Cədvəl 3. “SWOT” təhlili

GÜCLÜLÜKLƏR	İMKANLAR
SWOT	
ZƏİFLİKLƏR	TƏHDİDLƏR
<i>GÜCLÜLÜKLƏR</i>	<i>İMKANLAR</i>
Bazarın həcmnin böyüklüyü; Əhalinin sayının çoxluğu; Alıcılıq qabiliyyəti; Güclü satış kanallarının mövcudluğu; İnternet marketinqinin geniş yayılması; Geniş istifadəçi kütləsinə malik elektron ticarət platformalarının mövcudluğu; Regional nəqliyyat və ticarət qovşağı; Region daxili intensivləşən inteqrasiya; Region daxili təkmilləşən dəyər və təchizat “zəncir”ləri; AR-in Səfirliyinin, ticarət nümayəndəsinin, ticarət evinin, şərab evinin mövcudluğu; Regional ticarət sazişlərində iştirak;	İqtisadi artım tempi; “Kəmərlər və Yol”; Trans-Xəzər beynəlxalq nəqliyyat marşrutu; Demoqrafik artım; Post-“COVID-19” iqtisadi bərpa; “Spillover” effekti; Beynəlxalq tədbirlər və ticarət sərgiləri; Enerjiyə tələbatın artması; Kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbatın artması; “Joint venture”; Rəqəmsallaşma; “Sənaye 4.0” Birbaşa avia reyslər; Bio-orqanik məhsullara artan tələbat;

<i>ZƏİFLİKLƏR</i>	<i>TƏHDİDLƏR</i>
“Made in Azerbaijan” brendi barədə Çində məlumatlılığın kifayət dərəcədə olmaması; Əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması ilə bağlı problemlər; Azərbaycanın coğrafi göstəriciləri barədə Çində lazımi dərəcədə məlumatlılığın olmaması; Region daxilində logistika infrastrukturunun mükəmməl inkişaf etməməsi və effektiv koordinasiyanın olmaması.	Yaxın və qonşu regionlardan olan rəqib məhsulların mövcudluğu; ABŞ–Çin və Aİ–Çin ticarət müharibələri; Əmtəə qiymətlərindəki dəyişkənliklər; Qlobal pandemiya və böhranlar; İqlim dəyişikliyinə mənfi təsirləri.

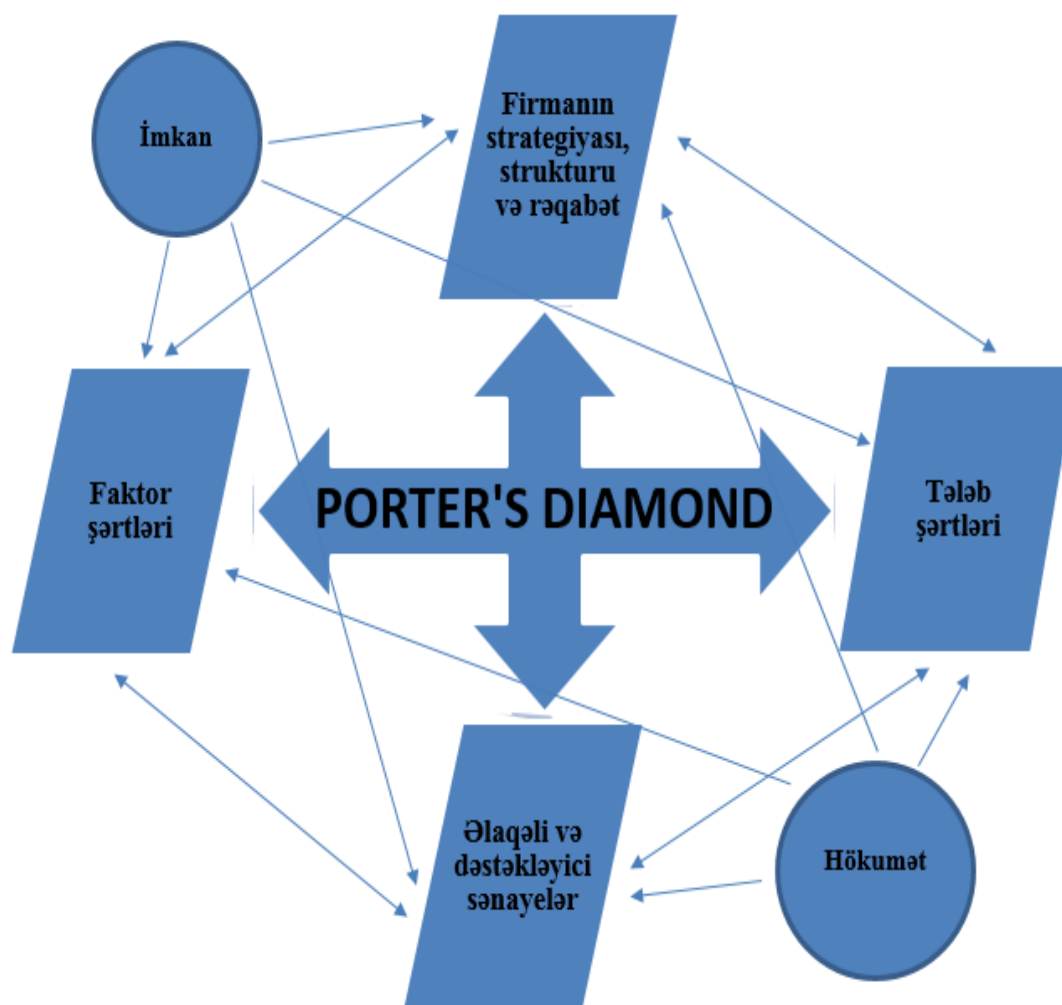
Cədvəl 4. “PESTEL” təhlili

PESTEL					
<i>SIYASI</i>	<i>İQTİSADI</i>	<i>SOSIAL</i>	<i>TEXNOLOJİ</i>	<i>EKOLOJİ</i>	<i>HÜQUQİ</i>

<i>SIYASI</i>	<i>İQTİSADI</i>	<i>SOSIAL</i>	<i>TEXNOLOJİ</i>	<i>EKOLOJİ</i>	<i>HÜQUQİ</i>
Siyasi sabitlik; İki ölkə arasında yaxşı siyasi münasibətlərin mövcudluğu;	Bazarın həcmının böyüklüyü; İqtisadi sabitlik; İqtisadi artım tempi; Alıcılıq qabiliyyəti;	Əhalinin sayının çoxluğu; Əhalinin zövqü; Demoqrafik artım; Savahlıq səviyyəsi;	İnnovasiyaların təşviqi; Patentlərin sayı; Rəqəmsallaşma; Elektron satış platformaları; İnternetə çıxış;	Ekoloji standartlar; Təbii fəlakətlər; İqlim müxtəlifliyi;	İqtisadi sahədə imzalanmış çoxsaylı ikitərəfli hüquqi sənədlərin mövcudluğu; İqtisadi təmayüllü qurumlar arasında imzalanmış bir

BMT-nin Təhlükəsiz- lik Şurasının daimi üzvü; “G-20”nin üzvü; ÜTT-yə üzvlük.	Təkmilləşən infra- struktur; İnflyasi- yanın səviyyəsi.	Şəhər əhalisi- nin artım tempi; Sağlam məhsullara artan tələbat.	İnternet istifadəçiləri- nin sayı; “online” əhali.	Karbon dioksid emissiya- ları; Təmiz enerjiyə keçid.	Sıra sənədlərin mövcudluğu; Ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq üzrə Hökumətlər- arası Komissiyanın mövcudluğu.
---	--	---	---	--	--

Cədvəl 5. Maykl Porterin “romb” modeli əsasında təhlil

<i>FAKTOR ŞƏRTLƏRİ</i>	<i>TƏLƏB ŞƏRTLƏRİ</i>	<i>FİRMANIN STRATEGİYASI, STRUKTURU VƏ RƏQABƏT</i>	<i>ƏLAQƏLİ VƏ DƏSTƏKLƏYİCİ SƏNAYELƏR</i>	<i>HÖKUMƏT</i>	<i>İMKAN</i>
Ucuz əmək resurslarının mövcudluğu; ixtisaslı kadrların mövcudluğu; infrastruktur şərtləri.	Artan daxili tələbat; artan orta təbəqə; regionlarda ki potensial tələbat.	Yaxın və qonşu region ölkələrinin məhsulları arasında rəqabətin kəskinləşməsi.	Klasterləşmə; “upstream” və “downstream” sənayelər.	Stimullaşdırıcı iqtisadi-ticari siyasət; proaktiv fiskal siyasət; ehtiyatlı monetar siyasət; innovasiya və elmi tədqiqata dəstək.	Qlobal pandemiya.

Təhlillərdən göründüyü kimi, post “COVID-19” dövründə Çindəki ümumi iqtisadi canlanma, iqtisadi və demoqrafik artım tempi, kənd təsərrüfatı, İKT, nəqliyyat-logistika sahələrinin artan əhəmiyyəti kontekstində, habelə son dövrdə Rusiya və Ukrayna arasında baş verən hərbi-siyasi hadisələr fonunda Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizinin imkanlarının daha da artması, habelə bu dəhliz çərçivəsində Azərbaycan xidmət və məhsullarının Çinə ixracının daha da artırılması üçün yeni imkanlar yaranmış olur. Həmin təhlillərdən çıxış edərək, həmçinin müvafiq elementləri özündə ehtiva edən ölkəmizin Çin ilə bağlı proaktiv ixrac strategiyasının mümkün elementləri də layihələndirilmişdir (Cədvəl 6).

Cədvəl 6. Azərbaycanın Çin ilə bağlı ixrac strategiyasının mümkün elementləri

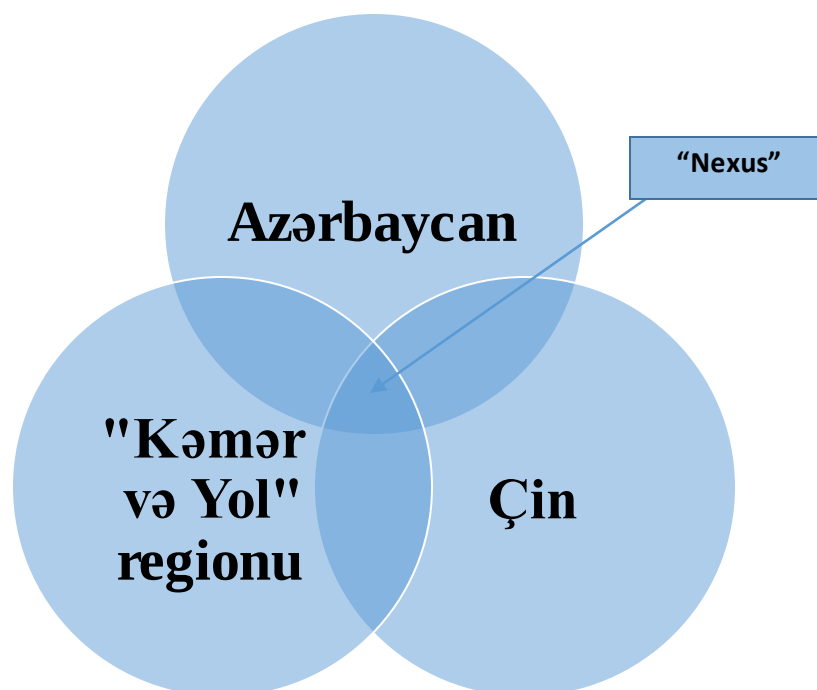

Çinin “Kəmərlər və Yol” təşəbbüsü

Azərbaycan Çinin irəli sürdüyü “Kəmərlər və Yol” (əvvəlki adı “Bir Kəmərlər və Bir Yol”) təşəbbüsünün iştirakçısıdır. Belə ki, 10.12.2015-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Çin Xalq Respublikası Hökuməti arasında “İpək Yolu İqtisadi Kəməri”nin yaradılmasının birgə təşviqi haqqında Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır [9]. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti 24-27 aprel 2019-cu il tarixində Çində keçirilmiş 2-ci “Kəmərlər və Yol” beynəlxalq əməkdaşlıq forumunda iştirak etmişdir [10].

Sözügedən təşəbbüsdə iştirakın mümkün iqtisadi “divident”ləri “Nexus” yanaşma əsasında milli, ikitərəfli və regional ölçülərdən təhlil edilmişdir (Cədvəl 7). Bununla yanaşı, Azərbaycan prizmasından sözügedən təşəbbüsün mümkün iqtisadi və əlaqəli riskləri sistemləşdirilmişdir (Cədvəl 8). Bu təhlillərdən çıxış edərək həmçinin adıçəkilən təşəbbüs ilə bağlı Azərbaycanın strateji ticarət-iqtisadi hədəflərinin mümkün elementləri də layihələndirilmişdir (Cədvəl 9).

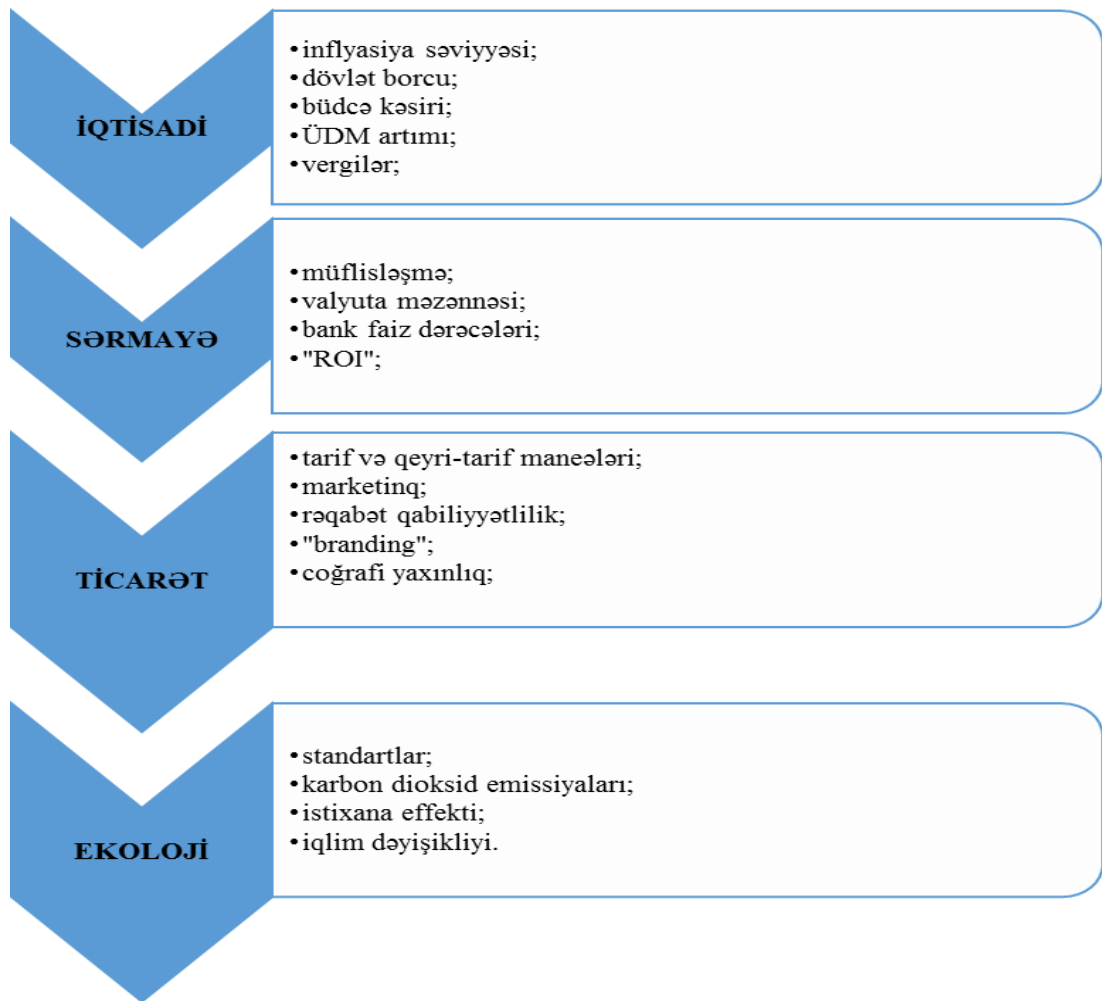
Cədvəl 7. “Kəmər və Yol” təşəbbüsündə iştiraka “Nexus” yanaşma

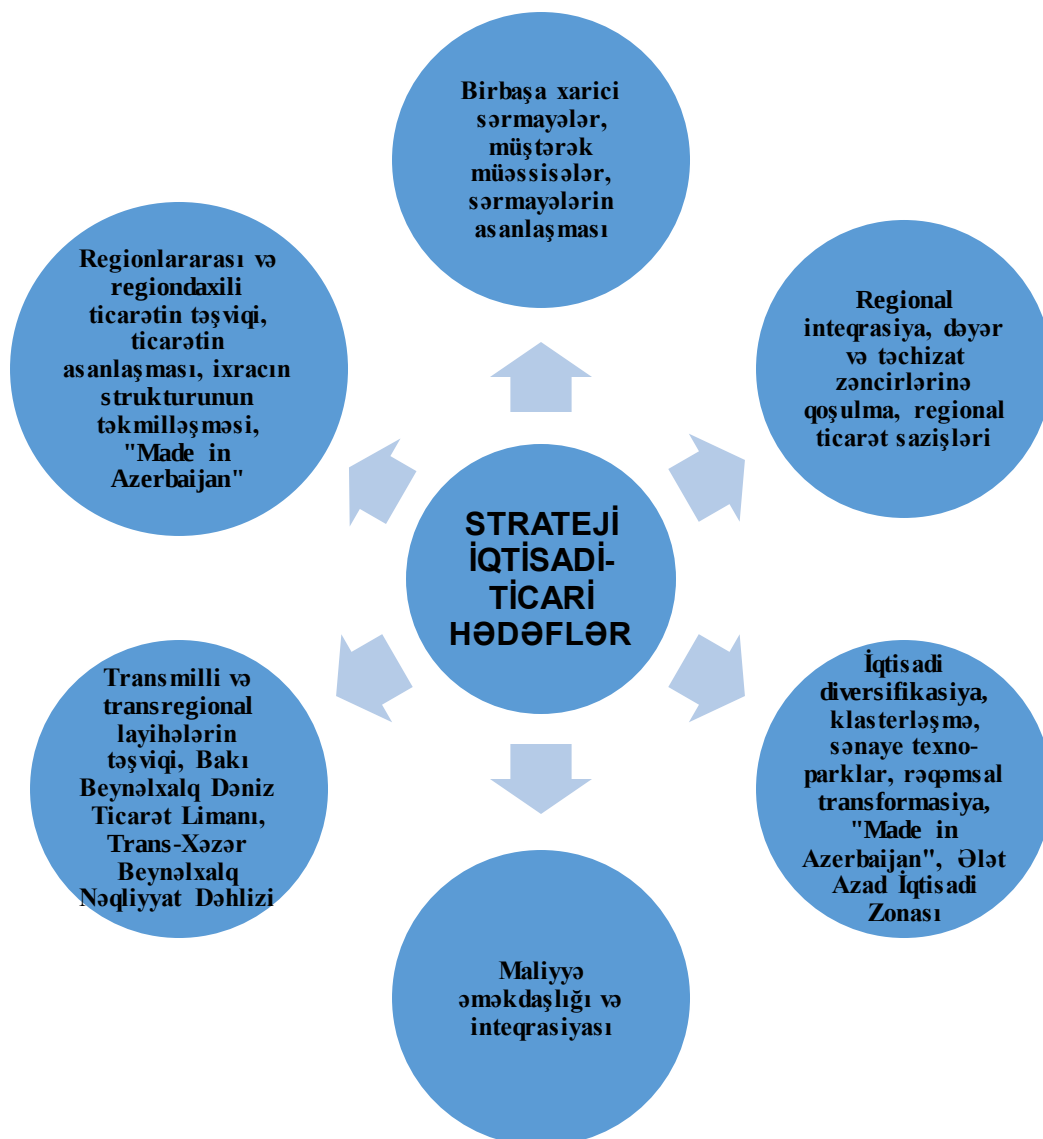
AZƏRBAYCAN (İkitərəfli ticarət-iqtisadi əlaqələr kontekstində)	ÇİN (İkitərəfli ticarət-iqtisadi əlaqələr kontekstində)	“KƏMƏR VƏ YOL” REGIONU
İqtisadiyyatın diversifikasiyası; Qeyri-neft sektorunun inkişafı; İxracın təşviqi; İxracın strukturunun təkmilləşdirilməsi; Ələt Azad İqtisadi Zonasının təşviqi; Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryol xəttinin təşviqi; Sənaye-texno və aqro parkların təşviqi; Klasterləşmənin sürətləndirilməsi; Ticarətin asanlaşması;	Enerji tələbatının ödənilməsi; Kənd təsərrüfatına olan tələbatın qarşılanması; Xarici sərmayələrin axını; E-kommersiyanın həcmının artması; İqtisadi nüfuzun yüksəlməsi; ÜDM-in artımı; İxracın artımı; Yükdaşımlar.	Regiondaxili və regionarası ticarətin artması; Regional integrasiyanın güclənməsi; “Spillover” effekti; Nəqliyyat-logistika imkanlarından istifadə; Yeni bazarlara çıxış; İnfrastrukturun təkmilləşməsi və şəbəkələşməsi; Regional dəyər və təchizat zəncirlərinə qoşulma; Regional ticarət sazişləri; Müştərək müəssisələr;

“B2B” və “G2G”; “Made in Azerbaijan” brendinin təşviqi; “Make in Azerbaijan” konsepsiyasının təşviqi; Xarici sərmayələrin cəlbə.		İqtisadi əməkdaşlığın və tərəfdaşlığın intensivləşməsi; İntermodal və multimodal daşımalarda artım; Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi.
--	--	--

Cədvəl 8. Azərbaycan prizmasından “Kəmərlər və Yol” təşəbbüsünün iqtisadi və əlaqəli risklərinin sistemləşdirilməsi

Cədvəl 9. “Kəmərlər və Yol” təşəbbüsü ilə bağlı Azərbaycanın strateji ticari iqtisadi hədəflərinin mümkün elementləri

Nəticə

Son dövrdə Rusiya və Ukrayna arasında baş verən hərbi-siyasi hadisələr kontekstində, “Kəmərlər və Yol” təşəbbüsü çərçivəsində ölkəmiz üzərindən yük daşımaları həcmünün artmasına müəyyən imkanlar yaranmış, eləcə də Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryol xəttinin, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının, Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi və Ölət Azad İqtisadi Zonasının əhəmiyyəti daha da artmışdır.

Eyni zamanda, dünyadakı rəqəmsal transformasiya, “sənaye 4.0” və “5G” texnologiyaların tətbiqi fonunda ölkəmizin innovativ inkişafının təmin edilməsi, eləcə də

ölkəmizdəki sənaye texnoparklarının təşviqi məqsədilə Çin ilə ticarət-iqtisadi əlaqələrinin uzunmüddətli dövr üçün yeni istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi aktuallaşır.

Ədəbiyyat

1. <https://lib.aliyevheritage.org/az/3739431.html>
2. <https://mfa.gov.az/az/category/asiya-ve-okeaniya/cin>
3. <http://www.e-qanun.az/framework/9674>
4. <https://customs.gov.az/en/faydali/gomruk-statistikasi/xarici-ticaretin-veziyyeti-haqqinda>
5. <https://economy.gov.az/article/interstate-economic-cooperation/21534>
6. Əhmədov, M., “Azərbaycan-Çin münasibətlərinin strategiyası və perspektivləri”, 1999
7. Həsənova, M., “Çin Xalq Respublikası”, 2005
8. Qayıbov, M., “Azərbaycan-ÇXR: Əməkdaşlığın yeni mərhələsi”, 1997
9. <http://www.e-qanun.az/framework/31817>
10. <https://president.az/az/articles/view/32895>

AZƏRBAYCANDA KOS-LARIN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ DÜNYA TƏCRÜBƏSİ

*Daxil olub: 4 aprel 2022-ci il;
Qəbul olunub: 29 aprel 2022-ci il
Received: 4 April 2022
Accepted: 29 April 2022*

*Hüseyn Əliyev
doktorant, UNEC
huseyn.aliyev.89@mail.ru*

Xülasə

Məqalə Azərbaycanda KOS-lara maliyyə-kredit dəstəyinin inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyən etmək məqsədilə xarici ölkələrdə KOS-ların dəstəklənməsinin maliyyə-kredit mexanizminin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Belə ki, KOS-ların dəstəklənməsi üçün istifadə olunan mexanizmlərin effektiv axtarışı və təkmilləşdirilməsi zəruridir və belə mexanizmlərdən biri də KOS-lara dövlət zəmanətlərinin verilməsi, habelə dövlət zəmanətlərinin bir hissəsinin kompensasiya edilməsi yolu ilə maliyyə-kredit mexanizmi ola bilər. Tədqiqat işinin məqsədi Azərbaycanda KOS-ların maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi problemlərini öyrənmək, müasir dünya təcrübəsinin inkişaf meyilləri baxımından KOS-lara maliyyə dəstəyinin nəzəri yanaşmaları, başlıca konsepsiyaları, formalaşma xüsusiyyətləri və keçdiyi tarixi inkişaf yollarının müəyyənəşdirilməsi, habelə ona dəstək üçün maliyyə-kredit mexanizminin effektivliyinin təhlil edilməsindən ibarətdir. Tədqiqat işi əsasən elmi abstraksiya və sistemli yanaşma, məntiqi ümumiləşdirmə əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlinmişdir ki, KOS-lara kredit dəstəyinin göstərilməsində uğurlu xarici təcrübədən istifadə etmək məqsədəuyğundur, onun istifadəsini genişləndirməklə KOS-lara dəstək üçün maliyyə-kredit mexanizminin təkmilləşdirilməsi və bu dəstəyin alınması prosedurunun sadələşdirilməsi zəruridir.

Açar sözlər: *maliyyə-kredit mexanizmi, kiçik və orta biznes, vençur maliyyələşdirməsi, güzəştli vergitutma, dövlət zəmanətləri.*

WORLD EXPERIENCE IN IMPROVING THE SME FINANCING MECHANISM IN AZERBAIJAN

*Huseyn Aliyev
Ph.D. student, UNEC
huseyn.aliyev.89@mail.ru*

Abstract

The article is devoted to the study of the features of the financial and credit mechanism of SME support in foreign countries in order to identify the main directions of the development of financial and credit support to SMEs in Azerbaijan. Thus, it is necessary to effectively seek and improve the mechanisms used to support small and

medium enterprises, and one of such mechanisms could be a financial-credit mechanism through the issuance of state guarantees to SMEs, as well as the compensation of part of state guarantees. The purpose of this article is to study the problems of financing and lending to SMEs in Azerbaijan, to identify theoretical approaches to financial support to SMEs, key concepts, features of formation and historical development paths, as well as to analyze the effectiveness of financial and credit mechanisms to support it. The research was carried out mainly on the basis of scientific abstraction and systematic approach, logical generalization. The study concludes that it is expedient to use successful foreign experience in providing credit support to SMEs, and to expand its use, it is necessary to improve the financial and credit mechanism to support SMEs and simplify the procedure for obtaining it.

Keywords: *financial-credit mechanism, small and medium business, venture financing, preferential taxation, state guarantees.*

МИРОВОЙ ОПЫТ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕХАНИЗМА ФИНАНСИРОВАНИЯ МСП В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Гусейн Алиев
докторант, UNEC
huseyn.aliyev.89@mail.ru

Резюме

Статья посвящена изучению особенностей финансово-кредитного механизма поддержки МСП в зарубежных странах с целью выявления основных направлений развития финансово-кредитной поддержки МСП в Азербайджане. Таким образом, необходимо эффективно искать и совершенствовать используемые механизмы поддержки МСП, и одним из таких механизмов мог бы стать финансово-кредитный механизм через выдачу государственных гарантий субъектам МСП, а также компенсацию части государственных гарантий. Целью данной статьи является изучение проблем финансирования и кредитования МСП в Азербайджане, выявление теоретических подходов к финансовой поддержке МСП, ключевых понятий, особенностей становления и исторического развития, а также анализ эффективности финансово-кредитного механизма. Исследование проводилось преимущественно на основе научной абстракции и системного подхода, логического обобщения. В результате исследования сделан вывод о целесообразности использования успешного зарубежного опыта кредитной поддержки МСП. Для расширения его использования необходимо усовершенствовать финансово-кредитный механизм поддержки МСП и упростить процедуру его получения.

Ключевые слова: *финансово-кредитный механизм, малый и средний бизнес, венчурное финансирование, льготное налогообложение, государственные гарантии.*

Giriş

Məqalədə **kiçik və orta sahibkarların (bundan sonra KOS adlandırılacaq)** dövlət tərəfindən stimullaşdırılması və dəstəklənməsi üzrə xarici təcrübənin Azərbaycanın iqtisadi həyatında tətbiq edilə bilməsi üçün ondan istifadə yollarının tapılması məsələlərindən bəhs edilir. Hazırda bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrin xarici təcrübəsinin dərinədən öyrənilməsi və təhlili ölkəmiz üçün mühüm rol oynayır. KOS-ları dəstəkləyən bütün səviyyələrdə dövlət və hakimiyyət orqanları ilə əlaqələrin genişləndirilməsi kiçik sahibkarlığın xaricdə necə dəstəkləndiyi, KOS-ların xüsusi çəkisinin artırılması üçün hansı tədbirlərin görülməli olduğu anlayışını xeyli genişləndirmişdir. KOS müasir bazar iqtisadiyyatı sisteminin elementidir. O, hər bir ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi həyatında mühüm rol oynayan xüsusi mülkiyyətçilərin ən çoxsaylı təbəqəsini təmsil edir. Bu gün əminliklə demək olar ki, KOS-ların ümumi vəziyyəti və inkişaf səviyyəsi dövlətin dayanıqlı iqtisadi artımının təmin edilməsindən asılı olan fundamental bir halqadır.

KOS sektorunun əhəmiyyəti hər bir dövlətin onun hərtərəfli inkişafına və təşviqinə münasibətini müəyyən edir. Əksər xarici ölkələrdə KOS-lar ölkədə sözügedən sektorun inkişafı üçün əlverişli iqlim yaratmaq üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi strukturlar və fondlar vasitəsilə dövlətdən ciddi maliyyə və kredit dəstəyi alırlar. Buna misal olaraq, gəlir onlardan bəzilərinə nəzər salaq.

Dünya təcrübəsində KOS-ların maliyyələşmə mexanizminə sistemli yanaşma

Amerika Birləşmiş Ştatları (ABŞ). Məlumdur ki, KOS-lara dövlət dəstəyinin Amerika təcrübəsi xüsusi diqqətəlayiqdir, çünki Birləşmiş Ştatlar təkcə nəhəng transmilli korporasiyalar deyil, həm də özəl sektorda muzzdlu işçilərin 50%-dən çoxunun işlədiyi kiçik müəssisələr ölkəsidir. ABŞ federal hökumətinin ən mühüm vəzifəsi rəqabət mühitini saxlamaq və inkişaf etdirməkdir ki, bu da istehsal xərclərinin azaldılması mexanizmi vasitəsilə istehsalçıları daha səmərəli texnologiyalara keçməyə təşviq edir [1, s.81]. Kiçik Biznes Administrasiyası (bundan sonra - KBA) - ABŞ-da kiçik biznesin inkişafı üzrə mərkəzi dövlət qurumu - Kiçik Biznesin İnkişafı Mərkəzləri proqramı daxil olmaqla, biznesin dəstəklənməsinə yönəlmiş bir sıra proqramları həyata keçirir [2, s.42].

KBA kiçik və orta müəssisələrə kredit zəmanətləri, müxtəlif növ maliyyələşdirmələr təqdim edir ki, bu da mikrokreditlərdən tutmuş iri kreditlərə qədər ola bilər. Bunun nəticəsində KOS-lar özəl kapital bazarından kredit almaqla müqayisədə daha aşağı faizlə birbaşa kreditlər əldə etmiş olurlar. Zəmanətli kreditlərin verilməsi zamanı KBA

kreditrlara borc kapitalının bir hissəsinə (90%-ə qədər) dövlət zəmanəti verir ki, bu da kreditləşmə riskini azaldır.

KBA-nın fəaliyyətinin digər istiqamətləri arasında - iki və ya daha çox şirkətin birgə səyləri ilə yaradılmış kiçik müəssisələrin maliyyələşdirilməsi və bir qayda olaraq gəlir gətirməyən, çox vaxt işə tamamilə geri qaytarıla bilməyən mikrokreditlərin verilməsidir. Kiçik Biznesin İnkişafı Mərkəzləri müxtəlif sahələrdə spesifik layihələrlə bağlı bir çox xidmət növlərini, həmçinin texniki təsiretmə, idarəetməyə yardım və kredit müraciətləri ilə bağlı xidmətləri də təqdim edir.

KBA-nın himayəsi altında İnternetdə İnstitut səmərəli fəaliyyət göstərir ki, burada sahibkarlıq arzusunda olanlar və öz biznesini qurmağa hazırlaşan tələbələr pulsuz təlim keçə və informasiya resurslarından istifadə edə bilərlər. KBA və ABŞ Ticarət Nazirliyinin birgə səyləri ilə ixrac yönümlü layihələrin həyata keçirilməsi üçün kapital əldə etmək məqsədi ilə namizədləri qabaqcadan seçən 19 ixracın təşviqi mərkəzi açılıb və bundan əlavə, bu qurumlar kiçik biznesin xarici ticarət əməliyyatları üçün kreditlər də verirlər.

ABŞ-ın federal orqanları həm subsidiyalar (qrantlar) ayırmaqla, həm də yeni məhsul və texnologiyaların inkişafı üçün müqavilələr bağlamaq yolu ilə innovativ kiçik biznesin inkişafının stimullaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirirlər.

Kiçik biznesin regional səviyyədə təşviqinə böyük diqqət yetirilir. ABŞ administrasiyası və Konqresi kiçik biznesi milli ixracla əlaqələndirməyi əsas vəzifələrdən biri hesab edir. Avtomobil istehsalı, elektronika, maşınqayırma kimi əsas sənaye sahələrinin qloballaşmasının beynəlxalq ticarətin həcmının artmasına səbəb olmasına baxmayaraq, Amerika şirkətlərinin əksəriyyəti bu proseslərdən kənarda qalırdı. Kiçik biznesin maliyyələşdirilməsinə göstərilən dəstəklə yanaşı, Birləşmiş Ştatlarda federal hökumətin nəzarəti altında bir sıra Kiçik Biznesin İnvestisiyalasdırılması üzrə Şirkətlər də (KBİŞ) vardır ki, onlar əmlaka sahib olmaqla və ya uzunmüddətli kreditlər verməklə kiçik firmaların idarə olunmasına köməklik göstərir. Bundan başqa, ilkin kapital fondları kiçik biznesin bir çox məsələlərində də fəal iştirak edirlər.

Adətən kiçik kreditləri əsasən əhalinin aztəminatlı təbəqələrinə xidmət göstərmək üzrə ixtisaslaşan kredit ittifaqlarından kiçik firmalar ala bilərlər. İstehlak kooperativləri statuslarına görə ABŞ-da kredit ittifaqları qeyri-kommersiya təşkilatları kimi təsnif edilir və federal gəlir vergisindən azaddırlar. Kredit ittifaqları kreditlərin verilməsində müəyyən üstünlüklərə malikdir, çünki onların təsisçiləri çox vaxt sahibkarlar və ya həmkarlar ittifaqları olurlar. Bu qurumların kooperativ xarakterinə görə, onların menecerləri əksər hallarda borcalanların kreditləri ödəmək üçün vəsaiti haradan toplayacaqları barədə məlumatlara malikdirlər və bu cür ödənişlərin bağlanması üçün çox vaxt kredit ittifaqı üzvlərinin maaşlarından və ya əmanətçilərin əmanətlərindən tutula bilərlər.

Yaponiya üzrə KOS-ların dəstəklənməsi

Yaponiya. Yaponiyada KOS-ların dəstəklənməsi və inkişafı dövlətin ölkə iqtisadiyyatında islahatların əsas proseslərinə yüksək səviyyədə təsir göstərməsi ilə seçilir. Yaponiya iqtisadiyyatının sürətli inkişafı əsasən iri, orta və kiçik müəssisələrin sıx qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanır.

Yaponiyada KOS-lar təkcə hökumətdən və onun yaratdığı bir sıra ixtisaslaşmış təşkilatlardan deyil, həm də prefekturaların administrasiyasından, yerli xarici ticarət və sənaye departamentlərindən, eləcə də ticarət və sənaye palatalarından yardım alırlar. KOS-ların təşviqi üzrə dövlət siyasəti aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

- subsidiyaların və kreditlərin ayrılması yolu ilə müəssisələrdə rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi üçün - birbaşa kreditlər (Yaponiya İnkişaf Bankı onları ən perspektivli sənaye sahələrində fəaliyyət göstərən kiçik müəssisələrə verir) və zəmanətli kreditlər (vergi güzəştlərinin tətbiqi sayəsində kommersiya bankları kiçik sahibkarlara kredit verməyə hazırdırlar);
- təsərrüfat fəaliyyətinin yenidən qurulmasının, modernləşdirilməsinin təşviqi, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, ticarətin asanlaşdırılması;
- dövlət dəstəyinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün KOM-ların iqtisadi göstəriciləri və texniki təchizatı haqqında məlumatların toplanması və təhlili [7, s.31].

Yaponiyada kiçik biznesin maliyyələşdirilməsinin mövcud sistemi yerli hökumət orqanları tərəfindən zəruri hallarda Yaponiya hökumətinin iştirakı ilə yaradılmış Kiçik Biznes Korporasiyası da daxil olmaqla özəl kredit təşkilatlarının cəlb edilməsi ilə subsidiyaların və kreditlərin verilməsinə zəmanət verir.

Birbaşa dövlət maliyyə dəstəyi ilə yanaşı, Yaponiyada kiçik biznesin kreditləşdirilməsi problemi də əsasən 52 prefekturalı kredit zəmanət assosiasiyalarından – kommersiya əsasında fəaliyyət göstərən ictimai təşkilatlardan ibarət kifayət qədər mürəkkəb kredit zəmanətləri və kiçik sahibkarlıq fəaliyyətinin sığortası sistemi vasitəsilə həll olunur. Kiçik firmalardan təminat üçün təqdim etdikləri kredit məbləğinin 1%-ni alaraq, belə birlik sığorta fondu yaradır ki, o da üzvlük haqları hesabına doldurulur. Kiçik sahibkarlığa zəmanət verməklə assosiasiya zəmanət məbləğinin 4/5-ə qədərini sığortalayır və kiçik sahibkarlıq subyektinin müflisləşdiyi halda borcunun müvafiq hissəsini öz üzərinə götürür. Eyni zamanda, kredit zəmanət assosiasiyası kiçik biznesdən dəymiş zərərin ödənilməsi hüququnu özündə saxlayır. Bu sistemin işləməsi sayəsində kiçik sahibkarlıq subyektləri girov olmadıqda belə, ancaq birliyin zəmanəti ilə kredit ala bilirlər.

Kiçik və orta firmaların texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi mərkəzlərinin yaradılması, konsalting, texniki işçilərin ixtisasının artırılması və s. üçün xərclərin 50%-ə qədərini əhatə edən subsidiyaların ayrılması geniş vüsət almışdır. Yapon kiçik biznesinin maliyyə sisteminin ayrılmaz elementi kadrların yenidən hazırlığı üçün təlim xərcləri və işçilərin ixtisas artımı xərclərinin 2/3-ni özündə əks etdirən kompensasiya xərcləridir.

Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, Yaponiyada KOM-ın müasir problemlərini və inkişaf tendensiyalarını öyrənən çoxlu sayda tədqiqat təşkilatları vardır və bunlara, əsasən, *KOM-un İnkişafı Strategiyası Şurası, KOBİ Agentliyi, Yaponiyada Regionların Dəstək və İnnovativ İnkişafı Təşkilatı, İqtisadiyyat, Ticarət və Sənaye Elmi-Tədqiqat İnstitutu, Yaponiya Assosiasiyası, KOM-lar üçün idarəetmə konsaltingi* və s. aid edilir [3, s.27].

Böyük Britaniyada KOM-ların maliyyələşdirilməsində hökumət siyasəti

Böyük Britaniya. Böyük Britaniyada hökumət siyasəti kommersiya banklarını KOS-lara kredit verməyə həvəsləndirməyə yönəlib. Bu istiqamətdə əsas hökumət proqramı kommersiya banklarına nümayəndələrinin təkbaşına kredit götürə bilməyən biznes növlərini maliyyələşdirməyə imkan verən “Lon Quarantie Scheme”dir. Bu proqram çərçivəsində hökumət kreditlərin ödənilməməsi hallarının 70%-ə, əlverişsiz ərazilərdə isə 85%-ə qədərində zəmanət verir. Bu proqram çərçivəsində dövlət zəmanətləri kommersiya bankları tərəfindən KOS-lara verilən kreditlərin 70-80%-ni əhatə edir. KOM-ların maliyyələşdirilməsində bankların marağına şərait yaratmaqla yanaşı, dövlət kiçik biznesə maliyyə yardımı göstərən bir sıra konkret məqsədli proqramlar da həyata keçirir:

- “Yerli Biznesə Yardım Agentlikləri” proqramı regional səviyyədə kiçik firmaları dəstəkləyən təxminən 200 müstəqil bürodan ibarət birlikdir.
- “Biznesin Açılmasına Yardım Sxemi” proqramı çərçivəsində öz biznesini qurmaq niyyətində olan işsizlərə maliyyə yardımı göstərilir;
- “Kredit Zəmanəti Proqramı” çərçivəsində uğurlu iş adamları adından sığorta haqları ödənilir;
- 90-cı illərin əvvəllərindən Britaniya Sənaye Konfederasiyası bu bizneslə əlaqəli olan hüquqi və fiziki şəxslərdən xüsusi töhfə almaqla kiçik biznesin inkişafı üçün əlavə maliyyə mənbəyini nəzərdə tutan “*Biznesin Genişləndirilməsi Proqramı*”nı həyata keçirir.

Bundan əlavə, dövlət gənclərə biznes yaratmaq və ya genişləndirməkdə köməklik göstərən, kiçik biznes üçün sahibkarların hazırlanmasını və yerli KOM-ların inkişafında bələdiyyə orqanlarına yardım göstərən xüsusi proqramları da nəzərdə tutur.

İtaliya, Almaniya və Fransada KOM-lara dövlət dəstəyi

İtaliya. İtaliyanın kiçik biznesə dövlət dəstəyi sistemində ünvanlı subsidiyalar və güzəştli kreditlər mühüm yer tutur. Yeni firmaların yaradılması layihələrinin həyata keçirilməsi üçün kreditlər adətən 15 il müddətinə, mövcud firmaların modernləşdirilməsi və ya genişləndirilməsi hallarında isə 10 il müddətinə verilir. Kreditin ölçüsü nəzərə alınmaqla faiz dərəcəsi bazarın 36-60%-ni təşkil edir. Bundan başqa, İtaliyada gənc sahibkarlara xüsusi güzəştlər nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, eyni zamanda,

onların fəaliyyətinə dövrü audit nəzarəti həyata keçirilir və kobud qanun pozuntusuna yol verildikdə güzəştlərin ləğvi təmin edilir.

Vençur kapitalı üzrə sahibkarlığı təşviq etmək məqsədi ilə Kiçik Müəssisələr üçün *Qapalı İnvestisiya Fondu* yaradılmışdır ki, bu fond da öz növbəsində, yalnız birjada qeydiyyatdan alınmayan müəssisələrə investisiya yatırmaqla yanaşı, Eyni zamanda, fondun kapitalı dövlət istiqrazlarına və ya digər qapalı fondlar tərəfindən buraxılan səhmlərə yatırılmaqla bilməz. Fondun əsas mənfəət mənbəyi fondun səhmdarlarının iştirakı ilə yaradılmış şirkətlərin səhmlərinin satışından ibarətdir. Bundan başqa, İtaliyada Elm-tutumlu biznes, tədqiqat fəaliyyətləri və dizayn işlərinə dəstək məqsədilə *İnnovasiya və Texnologiya Fondu* və *Tətbiqi Tədqiqat Fondu* fəaliyyət göstərir.

Almaniya. Almaniya KOM-ların fəaliyyəti ilə bağlı qərarlar federal, əyalət, şəhər və əyalət səviyyəsində, kommunalarda qəbul edilir və bu məqsədlə Brüsseldə Aİ Komissiyası bu işə gətirdikcə daha çox cəlb olunur. Hökumət orqanlarını bir sıra funksiyalardan azad etmək üçün KOM-ların dəstəklənməsi üzrə çoxlu sayda funksiyalar bəzi dövlət qurumlarına, xüsusən də *Almaniyanın Yenidənqurma və İnkişaf Bankı* KFW kimi ixtisaslaşmış banklarına, habelə özəl biznesin özünütənzimləmə təşkilatlarına, məsələn, sənətkarlar və ticarət-sənaye palataları və s. verilir.

Almaniya KOM-lara dövlət dəstəyi investisiya fəaliyyətini təşviq edən federal və regional əhəmiyyətli 500-dən çox proqramı əhatə edir. İnvestisiyalar bazarda yeni müəssisələrin meydana çıxması və mövcud müəssisələrin iqtisadiyyatda və innovasiyada baş verən daimi dəyişikliklərə uyğunlaşdırılması üçün ən mühüm ilkin şərtidir. Yardım texnologiyaların və müvafiq iqtisadi məlumatların təmin edilməsində, habelə KOS işçilərinin və menecerlərinin iqtisadi və texniki məsləhəti, təlimi və peşəkar-lığının artırılması üçün dövlət büdcəsindən maliyyələşmədə istifadə edilir. Dövlət dəstəyi dövlət investisiya müavinətlərinin/subsidiyalarının ayrılması, eləcə də KOS layihə-lərinə güzəştli kreditlərin verilməsində ifadə olunur. Bundan əlavə, istehsalın rəşallaşdırılması, modernləşdirilməsi, genişləndirilməsi, transformasiyası üzrə uzunmüddətli investisiyalarla müəssisənin ilkin kapitalının formalaşmasına da köməklik göstərilir [5, s.91].

Fransa. 90-cı illərin əvvəllərində Fransa kiçik və orta müəssisələrdə istehsalın stimullaşdırılmasına və yeni iş yerlərinin yaradılmasına kömək etmək məqsədi ilə proqram qəbul etdi. Ümumilikdə Fransada KOB-ların kreditləşdirilməsi ilə 50-yə yaxın iri təşkilat məşğul olur ki, onların arasında ən əhəmiyyətliləri *Milli Kredit Zəmanət Fondu*, *Regional İnkişaf Cəmiyyəti*, *Sənaye İnkişafı İnstitutu* və *İnnovasiyaların Maliyyələşdirilməsi Şirkətidir*. 1996-cı ildən Fransada qarışıq mülkiyyət formasına malik olan və dövlətə, eləcə də depozitlər və aktivlərin idarə edilməsi üzrə parastatal (yarıhökumət) kassaya məxsus *Kiçik və Orta Müəssisələrin İnkişafı* üzrə Xüsusi Bank fəaliyyət göstərir. Bundan başqa, özəl maliyyə institutları da səhmdarlar sırasındadır. Bank KOS-lara faizsiz kreditlər və bəzi hallarda 30.000 Avro civarında subsidiyalar verir. Bankın əsas prinsiplərindən biri yerli iş sahələrinin genişləndirilməsidir, ona görə də

əməliyyatların əksəriyyəti kommersiya banklarının yerli filialları ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində çoxsaylı regional bölmələr tərəfindən həyata keçirilir.

Yeni başlayan sahibkar üçün başlanğıc kapitalın əhəmiyyətini nəzərə alaraq, dövlət öz biznesini qurmaq istəyən işsizlərə 6 aylıq müavinət verir ki, bu da təqribən 43 min Avro təşkil edir. Fransada sahibkar olmaq istəyənlərin dördü birindən çoxu demək olar ki, bu mənbədən istifadə edir. Bundan əlavə, Fransa hökuməti tərəfindən fondlara KOM-lara kredit vermək və bu cür müəssisələrə avadanlıqların lizinqi məqsədi ilə ayrılan vəsaitlərə investisiya etmək üçün vergi güzəştləri təqdim edilir.

Cənubi Koreya. 1980-ci illərdən başlayaraq, Cənubi Koreyada dövlət KOS-ların, o cümlədən maliyyənin inkişafına fəal dəstək verməyə başladı. Kiçik və orta firmaların kredit resurslarına çıxışı xeyli asanlaşdırıldı, onlara elmi-texniki tədqiqatlar və modernləşdirmə üçün məqsədyönlü kreditlər verməyə başladılar, eləcə də kommersiya bankları kiçik və orta şirkətlərə verilən kreditlərin ümumi həcmnin ən azı 30%-ni maliyyələşdirməyə borclu idilər. *Kiçik və Orta Biznes Bankı, Kiçik Biznes Federasiyası və Texnologiya Sığorta Fondu* kimi bir sıra qurumlar yaradıldı.

Hal-hazırda Cənubi Koreyada KOS-lara dövlət maliyyə dəstəyi əsasən *Kiçik və Orta Müəssisələrin Struktur Dəyişikliyi Fondu, Sənayenin İnkişafı Fondu, Sosial Dəstək Fondu, Mülki İnvestisiya Fondu* və digər fondlar vasitəsilə həyata keçirilir. Hökumət KOS-lara güzəştli şərtlərlə yeni avadanlıqların quraşdırılması və köhnəlmiş avadanlıqların dəyişdirilməsi üçün maliyyə yardımı göstərir. Eyni zamanda, kiçik və orta müəssisələr həm hökumətin, həm də ixtisaslaşmış kommersiya maliyyə institutlarının maliyyə resurslarını özündə cəmləşdirən *Koreya Respublikasının Kredit Zəmanət Fondunun* maliyyətcə yeganə borcalanlarıdır (bu fond tərəfindən verilmiş kreditlərin ümumi həcmində iri müəssisələrin payı 1%-dən azdır).

İsrail. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, İsraildə *Kiçik Biznesə Dəstək Fondu* fəaliyyət göstərir və onun əsas vəzifələrinə təkcə kiçik biznesə birbaşa güzəştli kreditlərin verilməsi deyil, həm də layihələrin biznes dəstəyi xərclərinin 75%-ə qədərini ödənilməsi, habelə sahibkarlara verilən kreditlərin məbləğinin 40%-ni təmin edən dövlət zəmanətləri daxil edilir. Sahibkar kredit alarkən fondun verdiyi kredit məbləğindən öz vəsaitinin ən azı 25 faizini qoyaraq riskdəki payını öz üzərinə götürməyə borcludur. İxrac yönümlü biznes təşkil edilərkən, bazar araşdırması, marketinq fəaliyyətləri və hətta reklam kampaniyasının təşkili üçün məqsədli vəsait ayrılır. İsraildə KOM-ların inkişafı üçün maliyyə resurslarının daha intensiv cəlb edilməsi məqsədilə özəl banklara kiçik müəssisələrə kreditlər verildikən onların risklərinə dair təminatlar verilir. Dövlət zəmanəti hər bir kreditin 80%-i və ümumi kredit portfelinin 30%-i qədərdir.

Çexiya. Çexiyada, inkişaf etmiş ölkələrin bariz nümunəsi kimi, hələ 1992-ci ildə dövlətin iştirakı ilə inkişaf bankı, yəni *Çex-Moraviya Zəmanət və İnkişaf Bankı* (ÇMZİB) yaradılmış və fəaliyyətə başlamışdır. *Çex-Moraviya Zəmanət və İnkişaf Bankının* əsas fəaliyyəti KOS subyektləri tərəfindən kreditlərə zəmanət (70%-ə qədər), mövcud kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin subsidiyalasdırılması, məqsədli

dövlət proqramları vasitəsilə KOS-ların kreditləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilən investisiya layihələrinin dəstəklənməsidir. Bu ölkənin KOM-ların dəstəklənməsi sahəsində həyata keçirdiyi iqtisadi siyasəti bir sıra alətlər təklif edir ki, onlardan biri də koordinasiya olunmuş siyasətdir və belə şəraitdən istifadə sahibkarın üzərinə düşən maliyyə yükünü əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaqla yanaşı, kiçik biznesə kredit verən kommersiya bankları üçün kredit riskini də azaltmağa imkan verir.

Dünya təcrübəsində KOS-ların maliyyələşməsi üzrə ümumiləşmələr

Yuxarıda deyilənlərə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, KOS subyektlərinin kredit resurslarının mövcudluğunun təmin edilməsi problemi hələ də birmənalı şəkildə öz həllini tapmayıb.

Eyni zamanda, başa düşmək lazımdır ki, KOM-ların kreditləşdirilməsi mexanizminin formalaşmasında əsas məqam dövlət tərəfindən KOS üçün müxtəlif mənbələrdən maliyyə resurslarının geniş şəkildə əlçatan olacağı şəraitin yaradılmasıdır.

Hətta ən inkişaf etmiş ölkələrdə belə KOS-lara dövlət dəstəyinin forma və üsullarının formalaşdığı uzun müddət ərzində bu cür müəssisələri müxtəlif kredit resursları ilə təmin edən banklar, iri firmalar, özəl şirkətlər və şəxsi investorlar üçün KOM-ların inkişafına aktiv investisiya yatırmaq istiqamətində stimullar yaradılmışdır. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək ki, uğur şansı o qədər də böyük olmayan və risk səviyyəsi yüksək olan müəssisələr üçün dövlətin bu məqsədlərə görə xüsusi ayırdığı büdcə vəsaiti hesabına güzəştli kreditlərin alınması imkanları hələ də mövcuddur.

Azərbaycanda KOS-ların maliyyələşdirilməsi üçün reallıqlar

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə praktiki olaraq, belə şərait heç bir yerdə yaradılmayıb. Eyni zamanda KOM-ların inkişafı bu dövlətlər qrupu üçün ən mühüm strateji vəzifə olaraq qalmaqdadır. Bu onunla əlaqədardır ki, **birincisi**, bazar islahatları başlayanda bu sektorda özəl sektor, dolayısı ilə maliyyə qənaətləri praktiki olaraq yox idi. **İkincisi**, iqtisadiyyatda inzibati-amirlik sistemindən miras qalmış inhisarçılıq meyilləri və strukturları əhəmiyyətli təsir göstərir, çünki məhz KOS-ların geniş və fəal inkişafı normal rəqabət mühitinin yaradılmasına töhfə vermək üçün nəzərdə tutulub. Nəhayət, **üçüncüsü**, bazar iqtisadiyyatının və sabit vətəndaş cəmiyyətinin sosial bazası kimi tamhüquqlu orta sahibkarlar sinfinin formalaşdırılması zərurəti.

Buna görə də, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin demək olar ki, hər birində hökumət siyasətində KOS-ların maliyyə mənbələri məsələlərinin həllinə xüsusi diqqət yetirilir. Buna baxmayaraq, tədqiqatlar bir daha göstərir ki, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin əksəriyyətində bu problem həll olunmaqdan çox uzaqdır. Bu, ilk növbədə hökumətlərin KOM-ların inkişafına maliyyə dəstəyi üçün istifadə edilə bilən zəruri maliyyə resurslarının olmaması ilə bağlıdır. Buna görə də, KOS-ların maliyyə dəstəyində xarici və beynəlxalq təşkilatların vəsaitlərinin cəlb edilməsinə və sonradan güzəştli kreditlərin verilməsi ilə büdcədənəkar fondlar hesabına vəsaitlərin toplanmasına xüsusi diqqət verilməlidir.

Müasir şəraitdə KOS-ların səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi mexanizmi ilk növbədə KOS-lara dövlət maliyyə dəstəyinin gücləndirilməsi ilə uyğunlaşdırılmalıdır. Bunun üçün ilk növbədə aşağıdakıların olması lazımdır:

- konsepsiyanın formalaşdırılması, prioritetlərin seçilməsi və KOS-ların iqtisadiyyatda rolunun əsaslandırılması;
- iqtisadiyyatda KOM-ların dəstəklənməsi və inkişafı üzrə dövlət siyasətinin işlənilib hazırlanması;
- KOM-ların tənzimləyici dəstəyinin təkmilləşdirilməsi və inkişafı;
- investisiyalar sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və ölkədə əlverişli investisiya mühitinin yaradılması;
- KOS-ların vergiyə cəlb edilməsinin təkmilləşdirilməsi;
- KOM-ların inkişafına yönəlmiş kredit və maliyyə mexanizmlərinin inkişafı və yeni maliyyə texnologiyalarının tətbiqi;
- KOS-ların inkişafının maliyyələşdirilməsində dövlətin birbaşa və dolaylı iştirakının aktivləşdirilməsi [11, s.87].

Yekun olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, əgər milli və regional səviyyədə KOS-lara hərtərəfli dəstək verən müvafiq şərait yaradılsa və onun nisbətən risksiz maliyyələşdirilməsi (kreditləşdirilməsi), normal gəlir dərəcəsi əldə etmək imkanları yaradılsa, onda investor vəsaitləri istər-istəməz KOS sektoruna axışacaq və bununla da təkcə sonuncunun formalaşmasına və inkişafına deyil, həm də bu əsasda bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının səmərəliliyinin artırılmasına töhfə verəcəkdir.

Nəticə

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, kiçik və orta biznesə maliyyə və kredit dəstəyinin Amerika, Almaniya və ya digər xarici ölkə modellərinin birbaşa daxili iqtisadiyyata köçürülməsi mümkün deyil. Xarici təcrübənin öyrənilməsi yalnız, yerli təcrübədə nəzərə alınmalı olan maliyyə və kredit dəstəyi mexanizmlərinin ümumi xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Lebedeva L. ABŞ: kiçik biznes həyat təzi kimi // İnsan və əmək. - 2005. - No 9. - S.21
2. Martsinkeviç V. ABŞ-ın iqtisadiyyatında və siyasətində müasir tendensiyalar // İdarəetmə nəzəriyyəsi və praktikasının problemləri. - 2005. - No 3. - S. 18.
3. Yaponiya İqtisadiyyatı, Ticarət və Sənaye Nazirliyinin rəsmi internet saytı// <http://www.meti.go.jp>
4. Yusupova N. ABŞ-da kiçik biznesə dəstək // Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq münasibətlər. - 2001. - No 5. - S.87.
5. "Damu" Sahibkarlığın İnkişafı Fondu ASC. Kiçik və orta sahibkarlığa dövlət dəstəyinin beynəlxalq təcrübəsi haqqında məruzə - 2010. - Məsələ 1 - s.174.
6. Gerchikova I. Belçikada sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına dövlət yardımı // Marketing. 1999. No 2. S. 91–98; № 3, səh. 93–103; № 4, səh. 91–99; № 6, səh. 107–113; 2000. № 1. S. 84–92.
7. İvanov O. Sahibkarlıq fəaliyyətinin informasiya təminatı: Yapon təcrübəsi // Marketing. 1999. № 1. S. 79–94.

8. Kondrakov N. P. Kiçik və orta biznesin əsasları: praktiki bələdçi / N. P. Kondrakov, I. N. Kondrakov. M.: NITs INFRA-M, 2013.
9. Kuprin A. A. Rusiyanın dəyişən iqtisadiyyatında kiçik biznesin formalaşması və rolu: monoqrafiya / RANEPА-nın Sosnovoborsk şöbəsi. SPb. : Asterion, 2013.
10. Walters J.S. Kiçik biznesin keyfiyyət təkamülü. Şirkəti genişləndirməyə ehtiyac olmadan müvəffəqiyyətin 4 açarı. M.: Balans Biznes Kitabları, 2018.
11. Şirokov BM Kiçik biznes. Sahibkarlığın maliyyə mühiti. M.: Maliyyə və statistika, 2017.

TİCARƏTİN LIBERALLAŞDIRILMASININ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA QEYRİ-NEFT SEKTORUNA TƏSİRİ

*Daxil olub: 28 mart 2022-ci il;
Qəbul olunub: 13 aprel 2022-ci il
Received: 28 March 2022
Accepted: 13 April 2022*

*Vüsalə Cəfərova¹, Muğdət Hacızadə²
¹doktorant, AR İqtisadiyyat Nazirliyinin
İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu
²bakalavr, Bakı Mühəndislik Universiteti
¹vusala.jafarova@ereforms.gov.az;
²hajizadamughdat@gmail.com*

Xülasə

Son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının neft ixracından asılılığının azaldılması və qeyri-neft sektorunun inkişafının prioritetləşdirilməsi dövlət siyasətinin əsas sahələrindən biri hesab edilir. Bu araşdırma 2000-2020-ci illər arasında Azərbaycanda ticarətin liberallaşdırılmasının qeyri-neft sektoru üzrə ümumi daxili məhsula (ÜDM) təsirini təhlil edir. Məqalədə Azərbaycanın xarici ticarətdən asılılıq dərəcəsi, neft ixracının ticarətdə tutduğu payı analiz edilmiş, ticarətin liberallaşdırılması üçün atılan addımlar və nəticələri qeyd edilmişdir. Azərbaycan üzrə qurulan modeldə ticarətin açıqlıq dərəcəsi, ixracın ümumi həcmi, subsidiyalar və inflyasiya dərəcəsi istifadə edilmiş və bu verilənlərin qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-ə təsiri ekonometrik tənliklə araşdırılmışdır. Digər ölkələr üzrə aparılan tədqiqatların nəticələri Azərbaycan üçün hazırlanan modelə müqayisə üçün əks etdirilmişdir. Yekun olaraq, alınan nəticələrə uyğun şəkildə ticarətin liberallaşdırılması üçün təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: qeyri-neft sektoru, ticarətin liberallaşdırılması, inflyasiya, subsidiya.

IMPACT OF TRADE LIBERALIZATION ON THE NON-OIL SECTOR IN THE AZERBAIJANI ECONOMY

*Vusala Jafarova¹, Mughdat Hajizada²
¹postgraduate student of the Economic Reforms Research Institute
of the Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan
²Bachelor, Baku Engineering University
¹vusala.jafarova@ereforms.gov.az, ²hajizadamughdat@gmail.com*

Abstract

In recent years, reducing the dependence of the Azerbaijani economy on oil exports and prioritizing the development of the non-oil sector is one of the key areas of public policy. This study analyzes the impact of trade liberalization on the gross domestic product (GDP) of the non-oil sector in Azerbaijan between 2000 and 2020. The article analyzes the degree of dependence of Azerbaijan on foreign trade, the share of oil exports in trade, and notes the steps and results taken to liberalize trade. The model based on Azerbaijan used the level of trade openness, total exports, subsidies and

inflation rates, and the impact of these data on GDP in the non-oil sector was studied by econometric equation. The results of research conducted in other countries are presented for comparison with the model developed for Azerbaijan. Finally, in line with the results obtained, proposals were made for trade liberalization.

Keywords: non-oil sector, trade liberalization, inflation, subsidies.

ВЛИЯНИЕ ЛИБЕРАЛИЗАЦИИ ТОРГОВЛИ НА НЕНЕФТЯНОЙ СЕКТОР ЭКОНОМИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Вусала Джафарова¹, Мугдат Гаджизаде²

¹докторант, Научно-исследовательский институт экономических реформ Министерства экономики Азербайджанской Республики

²студент, Бакинский инженерный университет

¹vusala.jafarova@ereforms.gov.az, ²hajizadamughdat@gmail.com

Резюме

В последние годы, снижение зависимости экономики Азербайджана от экспорта нефти и проявление особого внимания развитию ненефтяного сектора являются одним из ключевых направлений государственной политики страны. В данном исследовании анализируется влияние либерализации торговли на валовой внутренний продукт (ВВП) ненефтяного сектора Азербайджана в период с 2000 по 2020 годы. В статье рассматриваются степень зависимости Азербайджана от внешней торговли, доля экспорта нефти в торговле, и отмечаются результаты и шаги, предпринятые для либерализации торговли. В модели, основанной на примере Азербайджана, использовались уровень прозрачности торговли, общий объем экспорта, субсидии и темпы инфляции, тогда как влияние этих данных на ВВП в ненефтяном секторе изучалось с помощью эконометрического уравнения. Результаты исследований, проведенных в других странах, также представлены для их сравнения с моделью, разработанной для Азербайджана. В конце статьи вносятся предложения по либерализации торговли на основе полученных результатов.

Ключевые слова: ненефтяной сектор, либерализация торговли, инфляция, субсидии.

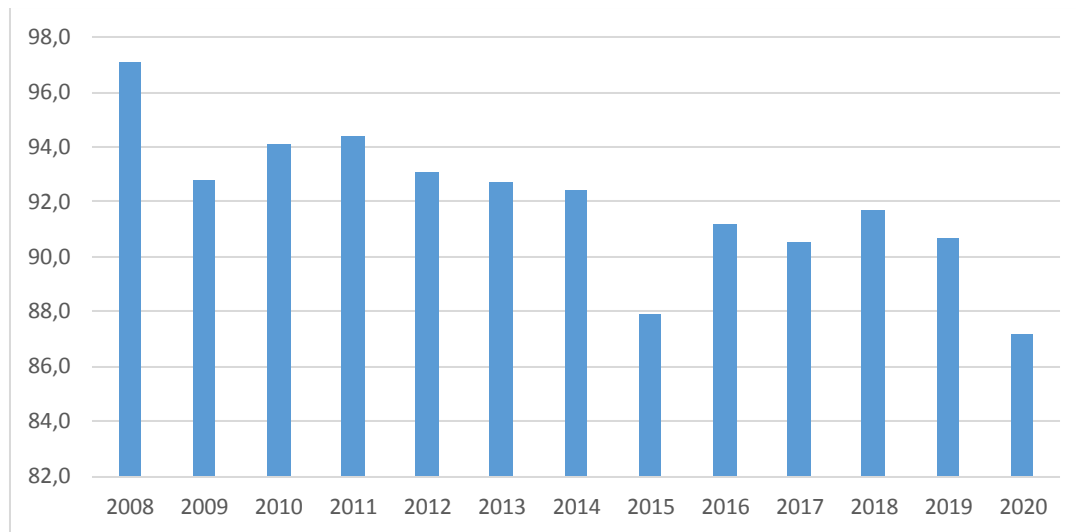
Giriş

Qloballaşan dünyada əksər ölkələr iqtisadi inkişaflarına təkan vermək üçün ticarətin liberallaşdırılması siyasətindən istifadə edir. Bu siyasət nəticəsində ölkələrarası iqtisadi əlaqələr güclənmiş, ticarətin ümumi həcmi artmış, ölkələrdə işsizlik səviyyəsi

aşağı enmiş və şirkətlərin dünya bazarına çıxış əldə etməsi nəticəsində rəqabətə davamlılıq və davamlı inkişaf əldə edilmişdir. Monopoliyaların aradan qaldırılması, qiymət elastikliyinə optimallaşdırılması kimi müsbət təsirləri olan ticarətin liberallaşdırılmasının həm də mənfi təsirləri mövcuddur. Bu siyasət diqqətli və mərhələli şəkildə tətbiq edilmədiyi təqdirdə yerli məhsullara olan tələbat kəskin şəkildə azala, yerli şirkətlər ədalətsiz rəqabət mühitinə tab gətirməyərək iflas edə bilər.

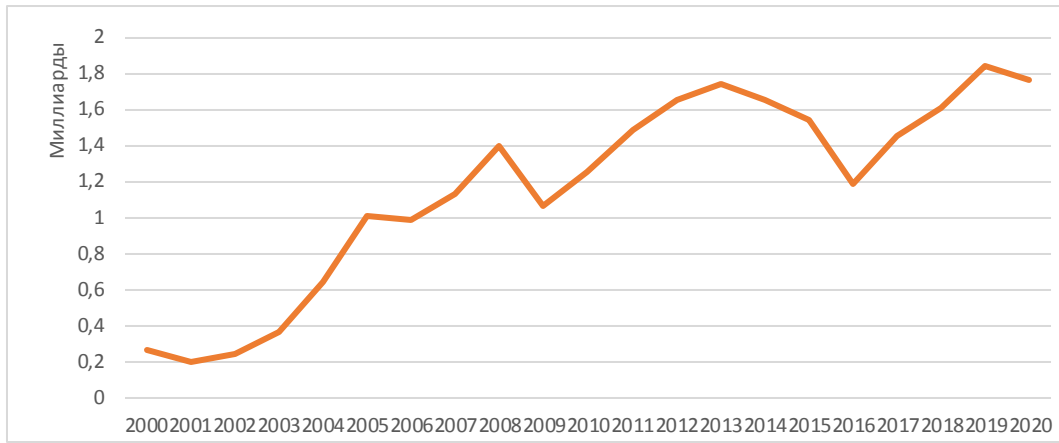
1. Azərbaycan iqtisadiyyatının xarici ticarəti

Azərbaycan növbəti illər ərzində iqtisadiyyatda rəqabətin artırılması, ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi, iqtisadiyyatın diversifikasiyası və qeyri-neft sektorunun inkişafının davamlılığının əldə edilməsini özünə prioritet hədəflər olaraq seçmişdir.

Qrafik 1. Neft ixracının ümumi ixracda payı (% olaraq)

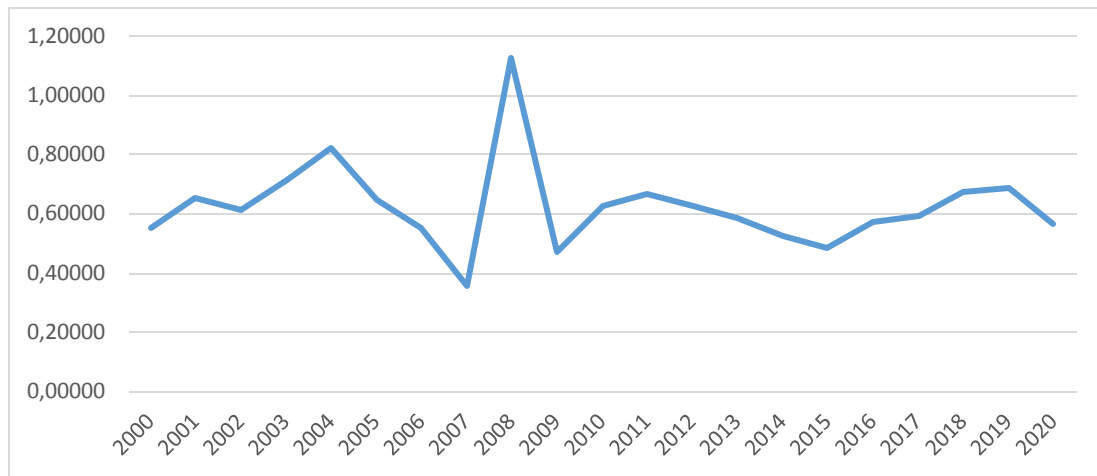
2000-ci ildə Azərbaycandan ixrac olunan məhsulların 85,1%-ni neft və neft məhsulları təşkil edirdisə, bu rəqəm 2020-ci ildə 87% faizə bərabər olub. Bu illər ərzində ən yüksək göstərici 2008-ci ildə 97,1%-ə bərabər olmuşdur.

Qrafik 2. Qeyri-neft sektoru üzrə ixracın artım dinamikası (milyard dollarla)

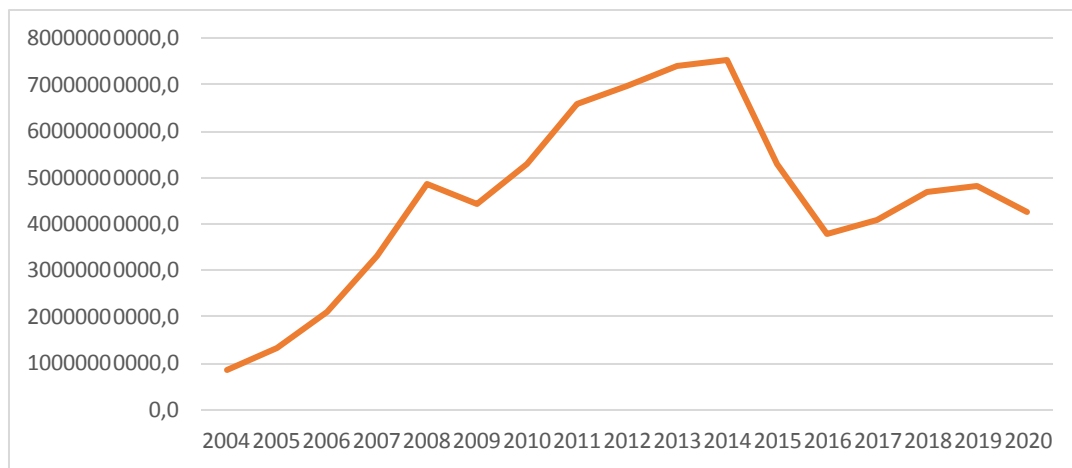
Qrafiklərdən də göründüyü kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatı böyük həcmdə neft və neft məhsullarının ixracından asılıdır, eyni zamanda qeyri-neft sektorunun iqtisadiyyatdakı payının artım sürəti zəifdir.

Ticarətin liberallaşdırılması üçün atılan əsas addımlar gömrükdə tətbiq edilən maneələrin aradan qaldırılması, tariflərin azaldılması, rəqabətlik mühitin inkişaf etdirilməsi, qarşılıqlı ticarət müqavilələrinin bağlanması və dövlətin iqtisadiyyata təsirinin azaldılmasıdır. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək, ticarəti liberallaşdırmaq üçün Ələt Azad Ticarət Zonası yaradılmışdır. Azad ticarət zonasının əsas mahiyyəti ərazi üzrə investisiyaların cəlb edilməsi, iş imkanlarının artırılması və innovativ texnologiyaların tətbiq edilməsinin dəstəklənməsidir. 2018-ci ildə yeni qaydalara əsasən bir çox xammal və sənaye maşınlarının idxalına qoyulan tariflər ortadan qaldırılmışdır. Azərbaycan hazırda Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv deyil, lakin iki-tərəfli müqavilələr əsasında Azərbaycanın 16 ölkə ilə azad ticarət əlaqəsi mövcuddur. Azərbaycan ticarət prosedurlarında şəffaflığın artırılması, rəsmi qaydaların, institusional tənzimləmə və əməkdaşlığın təşkili, kağızsız və transsərhəd kağızsız ticarətin artırılması nəticəsində ESCAP-ın Asiya və Sakit Okean regionunda ticarətin və kağızsız ticarət prosedurlarının sadələşdirilməsi üzrə Tədqiqatında dünya ölkələri ilə müqayisədə doqquzuncu yerdə qərarlaşıb.

Qrafik 3. TOP indeksinin illər üzrə qiymətləri

Azərbaycan iqtisadiyyatının xarici ticarətdən asılılığını tapmaq üçün TOP indeksindən istifadə edilib. TOP indeksi idxal və ixracın ÜDM-ə nisbəti ilə hesablanır.

Qrafik 4. ÜDM-in illər üzrə bölgüsü, dollarla

Qrafik 3 və 4-ə əsasən 2008-ci ildə neft qiymətlərinin kəskin artımı nəticəsində TOP indeksi öz maksimumunda – 1,124 nöqtəsində yerləşib. Bu trendə uyğun olaraq, həmin il ölkə ÜDM-ində kəskin yüksəliş qeydə alınmışdır. Sonrakı illərdə neft qiymətlərində düşüşü, manatın dollar qarşısında devalvasiyası nəticəsində ÜDM-də kiçilmə baş vermişdir. Bu, bir daha Azərbaycan iqtisadiyyatının neft və neft məhsullarının ixracından asılı olduğunu sübut edir. Bu problem nəzərə alınaraq, ticarətin liberallaşmasının yaratdığı təsirlər bu tədqiqatda aşkar edilir.

2. Nəzəri baxışlar

Nəzəri olaraq, uzunmüddətli dövr ərzində ticarətin liberallaşdırılması iqtisadiyyata müsbət təsirlə nəticələnir. İqtisadçı David Rikardoya əsasən ölkələrin öz resurslarını sektorlar arasında düzgün bölüşdürməsi həmin sahələr üzrə ixtisaslaşmaya gətirib çıxarır. Alternativ xərci az olan məhsulların ixraca yönəlik istehsalı, fürsət xərci çox olan əmtəələrin isə digər ölkələrdən tədarük edilməsi rəqabətli mühitdə iqtisadi artıma gətirib çıxaracaqdır (1817). Neoklassik iqtisadçılar da ixrac artımının iqtisadi inkişafın əsas təkanverici amili olduğunu iddia edirlər (Helpman və Krugman, 1985). Ölkələr autarkiyadan çıxıb açıq iqtisadiyyatı qəbul etdikdə, sahələr üzrə ixtisaslaşma və məhsulların mübadiləsi baş verir. Ölkələr müqayisəli üstünlüyə malik olduqları malları ixrac edir və ən az müqayisəli dezavantaja malik olan əmtəələri idxal edirlər. Usman və Salami (2005) hesab edirlər ki, bir ölkə ixrac sektorunun məhsuldar fəaliyyətini dəstəkləmək üçün lazım olan kapital və xam maddəni daha səmərəli yollarla digər ölkələrdən idxal edə bilər.

3. Ədəbiyyat icmalı

Aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, müxtəlif ölkələr üzrə ticarətin liberallaşdırılması ÜDM-ə həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərə bilər. Pakistan iqtisadiyyatında idxal və ixracın həcmindəki dəyişikliklərin ÜDM-ə təsiri müsbət və əhəmiyyətli səviyyədə qiymətləndirilib (R.Ahmad, K.Raza, S.Saher – 2017). Bu tədqiqata əlavə olaraq, 2 inkişaf etməkdə olan ölkənin ticarət azadlığı ilə iqtisadi inkişafı arasında müsbət əlaqə olduğunu isbat edən digər məqaləni də nümunə göstərmək olar (M.Tahir və M.Saeed Lodhi – 2016). Lakin Banqladeş iqtisadiyyatı üzrə hazırlanan modeldə ticarətin artırılmasının iqtisadi inkişafa mənfi və ya təsirsiz nəticəsi müşahidə olunmuşdur (M.Mukit – 2020). Nigeriyada ticarət açıqlığının qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-ə təsiri mənfi, inflyasiya, ixrac və məzənnənin təsiri isə müsbət olaraq qiymətləndirilmişdir (C.P.Sidi – 2020). Azərbaycan üzrə aparılan araşdırma nəticəsində isə ixrac miqdarının, işçi qüvvəsi və kapitalın iqtisadi inkişafda əhəmiyyətli və müsbət rolu var ikən, idxalın mənfi təsiri aşkar edilmişdir (Guo, Oruj & Pan – 2018).

Ticarətin məhdudlaşdırılmasında istifadə olunan tariflər ölkədə həmin məhsul və servislərin qiymətinin yüksəlməsiylə nəticələnir. Bu tariflər azaldıldıqda və ya ortadan qaldırıldıqda resurslar ixrac yönümlü istehsala yönəlir (Manni və Ibne Afzal – 2012).

4. Ekonometrik model

İnflyasiya, ticarət açıqlığı dərəcəsi, ixrac və subsidiya həcmi Azərbaycanın qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-ə təsirini təhlil etmək üçün *çoxdəyişənli reqressiya* modelindən istifadə edilmişdir. Modeldə *ən kiçik kvadratlar üsulu* metodologiyası tətbiq edilib. Model 2000-2020-ci illər arasında toplanan məlumatlar əsasında qurulmuşdur. Bu

məlumatlar Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi və Dünya Bankının rəsmi sahifələrindən əldə edilmişdir.

$$NGDP = f(SUB, X, INF, TOP)$$

$$LOG(NGDP) = C(1) + C(2)*LOG(SUB) + C(3)*LOG(X) + C(4)*LOG(INF) + C(5)*LOG(TOP)$$

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	1.641993	1.341497	1.224001	0.2387
LOG(INF)	-0.088561	0.039731	-2.229025	0.0405
LOG(SUB)	0.512135	0.078541	6.520621	0.0000
LOG(TOP)	-0.381142	0.157765	-2.415890	0.0280
LOG(X)	0.533479	0.107316	4.971127	0.0001
R-squared	0.974724	Mean dependent var		23.41228
Adjusted R-squared	0.968405	S.D. dependent var		0.870649
S.E. of regression	0.154757	Akaike info criterion		-0.689661
Sum squared resid	0.383197	Schwarz criterion		-0.440965
Log likelihood	12.24144	Hannan-Quinn criter.		-0.635687
F-statistic	154.2539	Durbin-Watson stat		1.490084
Prob(F-statistic)	0.000000			

Burada:

NGDP – qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM – izaholunan;

SUB – subsidiya – izahedici;

X – ixrac – izahedici;

INF – inflyasiya – izahedici;

TOP – ticarət açıqlığı dərəcəsi – izahedicidir.

$$TOP = (\dot{I}xrac + \dot{I}dxal)/GDP$$

Modeldən alınan nəticəyə əsasən SUB və X dəyişənləri NGDP asılı dəyişəninə müsbət və əhəmiyyətli təsir edir. Hər iki dəyişən üçün p-value < 0.01 olduğundan, əhəmiyyətlilik dərəcəsi 99% qəbul edilir. Digər iki izahediciylə - INF və TOP – izah olunan arasında neqativ əlaqə vardır. İzahedici dəyişənlər statistik olaraq əhəmiyyətlidirlər: p-value_(INF) (0.0405) < 0.05 və p-value_(TOP) (0.0280) < 0.05 olduğundan, hər iki izahedici üçün əhəmiyyətlilik dərəcəsi 95% olaraq qəbul edilir.

Müstəqil dəyişənlər birlikdə asılı dəyişəni 97% səviyyəsində izah edir (R-squared=0.974 və adjusted R-squared=0.968).

Korrelyasiya Cədvəli:

	NGDP	INF	SUB	TOP	X
NGDP	1.000000	-0.151215	0.880835	-0.163727	0.854750
INF	-0.151215	1.000000	0.066161	0.315595	-0.015194
SUB	0.880835	0.066161	1.000000	0.110402	0.665949
TOP	-0.163727	0.315595	0.110402	1.000000	-0.038574
X	0.854750	-0.015194	0.665949	-0.038574	1.000000

Nəticə

Modelə əsasən ölkədə ticarətin liberallaşdırılmasının qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-ə mənfi təsir etdiyi aşkar edilir; TOP indeksi 1% artdığı zaman qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-də 0.38% kiçilmə müşahidə edilir.

Toplanan məlumatlara əsasən xarici ticarətin açıqlıq səviyyəsi 0.6 (60%) olduğu üçün ÜDM böyük ölçüdə xarici ticarətdən asılıdır. Nəticəyə əsasən ixracın 1% artırılması nəticəsində qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-də 0,53% artım müşahidə ediləcəkdir.

Dövlət tərəfindən şirkətlərə verilən subsidiyalar 1% artırıldığı zaman qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM 0,51% həcmində artım göstərəcəkdir.

Modelə əsasən Azərbaycanda inflyasiyanın artması qeyri-neft sektoruna mənfi təsir göstərir - inflyasiya dərəcəsindəki 1%-lik artım qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-i 0,08% həcmində azaldacaqdır.

Tədqiqatın nəticəsinə uyğun olaraq, Azərbaycanda ticarətin liberallaşdırılması siyasətinin mərhələli şəkildə aparılması təklif edilir. Nəzəri olaraq, ölkəyə idxal olunan məhsullar istehsalata təkan vermədikcə, ticarətin artırılması ixracın çətinləşməsinə səbəb olacaqdır. Hazır məhsulların digər dövlətlərdən azad ticarət nəticəsində tədarükü ölkədə qiymətlərin azalmasına gətirib çıxaracaqdır ki, aşağı qiymətlər ixrac yönümlü şirkətlərin daha gəlirli sektorlara üz tutması ilə nəticələnəcəkdir. Liberallaşdırmadan öncə, ilk növbədə iqtisadiyyatın diversifikasiyası prosesi baş tutmalıdır: qeyri-neft sektoru üzrə şirkətlərin ixtisaslaşması, rəqabətə dözümlü hala gəlmələrinə yardım edilməsi və qeyri-neft sektoru üzrə ixracların dəstəklənməsi təklif edilir.

Azərbaycanda liberallaşmanın təşkil edilməsi üçün təkliflər:

- İstehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsi və daha rəqabətli hala gətirilməsi;
- Müasir texnologiyaları cəlb etmək;
- Rəqabətə davamlı, ixrac yönümlü məhsul istehsal edən şirkətlər formalaşdırmaq;
- Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlük və ya ikili azad ticarət müqavilələrinin sayının artırılması ilə əksər dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına asan çıxış əldə etmək;
- Ölkəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsini təmin etmək, hüquqi və gömrük prosedurlarını avtomatlaşdırmaq, şəffaflaşdırmaq və sadələşdirmək;

- Dünya bazarındakı artan məhsul qiymətlərindən daha az təsirlənmək və inflyasiya dərəcəsini nəzarətdə saxlamaq üçün ölkəyə daxil olan strateji məhsullara tətbiq edilən tarif və ya kvota miqdarlarını azaltmaq.

Ədəbiyyat

1. An econometric analysis of the macroeconomic determinants impact of gross domestic product (GDP) in Bangladesh by Mohammad Mushfiqul Haque Mukit (2020); ISSN: 2174-3835
2. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi – <https://www.stat.gov.az/>;
3. Azərbaycan və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı – <http://wto.az/>;
4. Does trade openness facilitate economic growth: Empirical evidence from Azerbaijan © Guo, Oruj & Pan (2018) ; ISSN 2348 0386
5. Effect of trade liberalization on economic growth of developing countries: a case of Bangladesh economy by Munshi Naser Ibne Afzal, “Journal of Business, Economics & Finance” (2012); ISSN: 2146-7943
6. Impact of Trade Liberalization on the Export of Non-Oil Sector in the Nigeria Economy by Charity Philip Sidi & David Solomon, “International Journal of Development Strategies in Humanities, Management and Social Sciences”; e-ISSN: 2360-9044
7. Impact of Trade Openness on Economic Growth: A Case Study of Pakistan by Rashid Ahmad & Kashif Raza & Sobia Saher (2017); ISSN: 2519-9692
8. International Trade in Goods and Services in Azerbaijan: Overview Narmin Abbasova, GRATA International Azerbaijan (2021); RESOURCE ID W-017-6902
9. Official Website of the International Trade Administration – Azerbaijan Country Commercial Guide (2021) - <https://www.trade.gov/azerbaijan-country-commercial-guide>;
10. The World Bank - <https://data.worldbank.org/>

AZƏRBAYCANDA PERSPEKTİV KLASTER SAHƏLƏRİNİN “ÜÇ ULDUZ ANALİZİ” İLƏ MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ

*Daxil olub: 27 fevral 2022-ci il;
Qəbul olunub: 5 may 2022-ci il
Received: 27 February 2022
Accepted: 5 May 2022*

*İlahə Əlibəyli
doktorant, UNEC
elibeyli@mail.ru*

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan iqtisadiyyatında potensial klaster sektorları və regionlarının araşdırılmasıdır. Potensial klaster sahələri kəmiyyət tədqiqatı üsulu ilə müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri daha geniş praktik informasiya tələb etməsidir. Tədqiqatın obyektini Azərbaycanın on dörd iqtisadi rayonu və turizm, sənaye, tikinti sektoru üzrə iş yerlərinin sayı və bu sahələr üzrə əldə edilən gəlirlər təşkil edir. Tədqiqatda “European Cluster Observatory” tərəfindən yaradılan “Üç Ulduz Modeli”ndən istifadə edilmişdir. Azərbaycanda indiyədək “Üç ulduz analizi”-ndən istifadə etməklə, perspektiv klaster sahələrini müəyyən etmək üçün tədqiqatlar aparılmayıb və bu, mövzunun aktual və əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Tədqiqatda 2021-ci ilin iqtisadi göstəriciləri üzrə hesablamalar aparılmış, sənaye, tikinti və turizm sektorlarında klasterlərin yaradılması mümkün olan regionlar müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: klasterlər, regionlar, sosial-iqtisadi inkişaf, “Üç ulduz analiz”i, dayanıqlı inkişaf.

DETERMINATION OF PERSPECTIVE CLUSTER AREAS IN AZERBAIJAN WITH “THREE-STAR ANALYSIS”

*Ilaha Alibayli
Ph.D. student, UNEC
elibeyli@mail.ru*

Abstract

The main objective of the study is to investigate potential classroom sectors and regions in Azerbaijan's economy. Potential classrooms have been identified through socio-economic research. The limitation of the study is that it requires a broader range of practical information. The objective of the study is the number of jobs in Azerbaijan's 14 economic districts and tourism, industry, construction sectors, and revenues in these areas. The Three-Star Model, created by the European Cluster Observatory, was used in the confirmation. Using three-star analysis in Azerbaijan, there have been no preliminary studies to identify potential classroom areas, indicating the importance of the subject. The study calculated economic indicators for 2021 and

identified regions where classes could be created in the industrial sector, construction sector and tourism sector.

Keywords: *clusters, regions, social-economic development, three-star analysis, and sustainable development.*

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПЕРСПЕКТИВНЫХ КЛАСТЕРНЫХ ОБЛАСТЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ С ПОМОЩЬЮ «ТРЕХЗВЕЗДНОГО АНАЛИЗА»

Илаха Алибайли
докторант, UNEC
elibeylii@mail.ru

Резюме

Основной целью исследования является изучение потенциальных кластерных секторов и регионов в экономике Азербайджана. Потенциальные области кластеров были определены с помощью количественных исследований. Ограничения исследования состоят в том, что оно требует больше практической информации. Объектом исследования является количество рабочих мест в четырнадцати экономических районах Азербайджана, а также сектор туризма, промышленности, строительства и доходы в этих сферах. В исследовании использовалась «Модель трех звезд», созданная Европейской кластерной обсерваторией. В Азербайджане не проводились предварительные исследования по выявлению потенциальных областей кластеров с использованием трехзвездного анализа, что указывает на важность данной темы. В исследовании рассчитаны экономические показатели на 2021 год и определены регионы, в которых могут быть созданы кластеры в промышленном секторе, строительном секторе и сфере туризма.

Ключевые слова: *кластеры, регионы, социально-экономическое развитие, трехзвездный анализ, устойчивое развитие.*

Giriş

Klaster anlayışından ilk dəfə M.Porterin “Beynəlxalq rəqabət üstünlüyü” kitabında istifadə edilmişdir. Bir-biri ilə əlaqəli sənaye, təşkilat və qurumların regional klasterləri innovasiyalar, sahibkarlıq və firmalar arasında rəqabət üstünlüyünün yüksəldilməsi üçün münbit zəmin rolunu oynadığını göstərir [1].

“Klaster” - müştərək fəaliyyət göstərən və eyni zamanda rəqabət aparan, coğrafi əlamətlərinə görə qarşılıqlı əlaqədə olan şirkətlərin, ixtisaslaşdırılmış xidmət sahəsinin, tədarükçülərinin, eləcə də bir-birinə yaxın sahələrin və onların fəaliyyətləri ilə bağlı olan təşkilatların təmərküzləşməsi olaraq çıxış edir [1]. Bənzər sektorlarda fəaliyyət göstərən eyni coğrafi regionda cəmləşmiş kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri və onları dəstəkləyən qurumların birgə fəaliyyətindən yaranan üstünlüklər firmalar üçün böyük rəqabət gücünün əldə olunmasına dəstək olur. Əldə edilən rəqabət gücü KOS-ların inkişafı hesabına regional inkişafa gətirib çıxarır ki, bu da klasterlərin yaradılması və inkişafını ölkələr üçün zəruri hala gətirir.

Azərbaycanda regional əsasda klasterlərin yaradılmasının mümkünlüyü bu tədqiqat işində araşdırılmış və əldə edilən nəticələr Azərbaycanda klasterlərin yaradılması fəaliyyətlərinə dəstək olacaqdır. Bu tədqiqatın birinci başlığında klasterlərin nəzəri çərçivəsi, ikinci başlıqda analizdə istifadə edilən metod olan “Üç ulduz analizi” haqqında nəzəri biliklər, üçüncü başlıqda isə 2021-ci ilə aid statistik nəticələr əldə edilərək potensial klaster sahələri müəyyənləşdirilmişdir.

1. Regional inkişafda klasterlərin rolu

Regional inkişaf konsepsiyası, sənaye inkişafı səbəbi ilə meydana gələn regional inkişaf göstəriciləri arasındakı fərqi aradan qaldırması məqsədilə geri qalmış regionların sənayeləşdirilməsi ilə iqtisadi və sosial yüksəliş potensialının aktivləşdirilməsi və regionlar arasındakı iqtisadi rifah səviyyəsinin yüksəldilməsini əhatə edir. Burada bölgələrə tətbiq edilən iqtisadi yüksəliş siyasətləri regionun iqtisadi, coğrafi, sosial faktorları əsasında formalaşdırılır. Bu baxımdan da, hər bir regiona xas iqtisadi siyasətin tətbiq edilməsi zəruridir.

Regionlar arasındakı iqtisadi fərqlərin aradan qaldırılması üçün həyata keçirilən iqtisadi fəaliyyətlərdən biri də həmin sahədə klasterlərin yaradılmasıdır. İş yerləri və işçi qüvvəsi, məhsuldarlığın və innovasiya fəaliyyətinin artırılması, rəqabət və işbirliyi üçün münbit zəminin formalaşdırılmasında klasterlərin rolu böyükdür. Respublikamızda aparılan bütün iqtisadi islahatlar regionlararası iqtisadi fərqlərin aradan qaldırılmasına, bütün regionların iqtisadi yüksəlişinin təmin olunmasına istiqamətlənmişdir. Bu problemlərin həlli istiqamətlərindən biri də klasterlərin yaradılmasıdır. Bununla bağlı dövlət başçısının 2016-cı ilin dekabrında təsdiqlədiyi “Milli iqtisadiyyatın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə klasterlərin yaradılmasının davamlı iqtisadi inkişafa müsbət təsirinə görə daha çox diqqət göstərilməsinin lazımlığı öz əksini tapmış və bu proqramda klaster mexanizminin tətbiqi ilə bağlı yanaşmalara yer verilmişdir.

A.Porter klasterləri bir qrup şirkətin müəyyən bir bölgədə rəqabət üstünlüyü yaratmaq məqsədilə birləşməsi olaraq göstərmişdir. Bu şirkət təmərküzləşməsinə daxil olmaqla

firmalar bilik, iqtisadi resurslar, texnika və texnologiyaya əlçatanlıq, yüksək məhsuldarlıq, digər firmalarla əlaqə vasitəsilərinin asanlaşması və s. bu kimi faydalar əldə edəcəkdir [1]. Ona görə də bütün inkişaf etmiş ölkələrin təməlinə klasterlərin dayanıldığını söyləmək mümkündür. Bir-birinə yaxın sektorda fəaliyyət göstərən firmaların məqsədli şəkildə birləşdiyi bazarlar bir-birindən əlaqəsiz olan, heç bir fəaliyyət, məlumat mübadiləsi olmayan şirkətlərin mövcud olduğu bazardan daha güvənlidir [2]. Ümumilikdə klasterlərin KOS-lar üçün yaratdıqları faydaları aşağıdakı kimi sıralaya bilərik [4]:

- regional iqtisadi yüksəlişin və investisiya artışının təmini;
- dövlət və özəl sektor arasında işbirliyinin təmini;
- KOS-larda iqtisadi verimliliyin artımı;
- KOS-ların bazardakı hər hansı bir dəyişimə tez adaptasiya ola bilməsi;
- xammal, ixtisaslaşmış işçi qüvvəsi və xidmətlərə əlçatanlığın təmini;
- iqtisadi inkişafın təmini.

Klasterlər ilə alıcı-satıcı münasibəti, ortaqların fəaliyyəti, AR-Ge fəaliyyəti, təcrübə proqramları, bilik mübadiləsi və s. bu kimi güclü işbirlikləri olan fəaliyyətlər istehsal xərclərini aşağı salır və yenilikçiliyin yaradılmasını təşviq edir [3]. Klasterlər regionların rəqabət üstünlüyü mövcud olan sektorları ön plana çıxararaq, rəqabət üstünlüyünün təmin edilməsinə şərait yaradır [2].

Klaster fəaliyyətində ən vacib ünsür dövlətdir. Regional inkişafın təmin olunmasını hədəfləyən dövlətlərin verdiyi makroekonomik siyasətin mikroekonomik bazasının qurulması vacibdir [3]. Bu baxımdan, klasterlər regional inkişaf üçün perspektiv rolunu oynayır. İqtisadi yüksəlişin təmin edilməsi, xarici investisiyaların cəlb edilməsi, bilik və texnoloji siyasətlər, infrastruktur xidmətlərinin inkişafı baxımından klasterlər şirkətləri və qurumları bir araya gətirmək üçün şərait hazırlayarkən məhsuldarlığa mənfi təsir edən faktorları da aradan qaldırır [1].

Klasterlər əsasən eyni coğrafi bölgədə qurulur. Ərazi baxımından yaxınlıq istehsal xərclərinin azalmasına, məhsuldarlığın artırılmasına, yaradıcılıq və bilik axınının artmasına, yerli qurumların klasterlərin ehtiyaclarına daha tez cavab verməsi və s. bu kimi üstünlüklər əldə edilməsinə şərait yaradır.

Klasterlər rəqabətə üç yoldan təsir edir [3]:

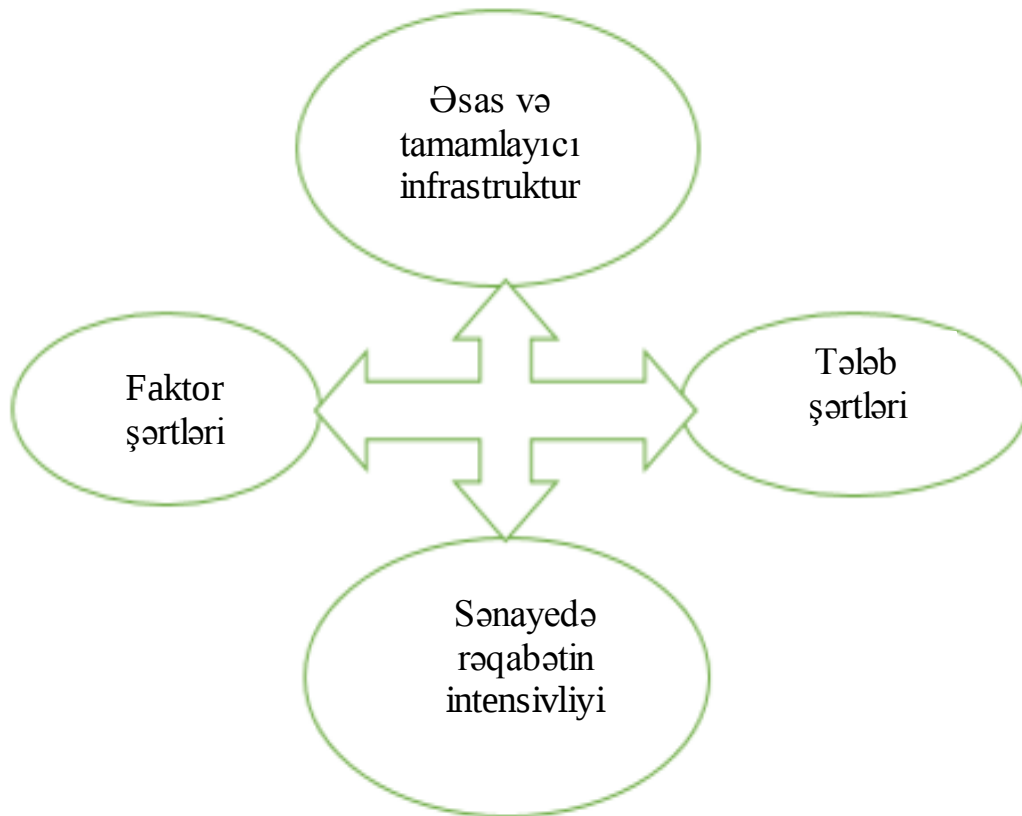
- Firmaların məhsuldarlığını və səmərəliliyini artırır: firmalararası əlaqənin güclənməsi, işçi güvvə və istehsal amillərinə əlçatanlığın olması istehsal xərclərinin azalmasına, firmaların istehsal qabiliyyətinin artmasına səbəb olur.
- Firmaları yenilikçiliyə sövq edir: firmalararası əlaqənin artması firmalara bazar tələbatını daha tez anlamaqda və bazara tələbatı uyğun yeni məhsul çıxartmağa sövq edir.

- Kommersiyalaşdırma prosesini sürətləndirir: klasterlərin yaratdığı iş gücü, təchizatçılar və digər resurslar təzə məhsulların istehsalını və yeni şirkətlərin qurulmasını asanlaşdırar.

Klasterlər vasitəsilə regional inkişafın təmin edilməsi ilə bağlı ilk çalışma Porter tərəfindən edilmişdir.

Porter 1990-cı ildə yazdığı “Beynəlxalq rəqabət üstünlükləri” kitabında klaster anlayışına yön verəcək “Almaz modeli”ni inkişaf etdirmişdir. Bu modeldə rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün zəruri olan şərtlər sadalanmışdır.

Cədvəl 1. Porterin “Almaz Modeli”

Mənbə: Porter, (1990), “New Global Strategies For Competitive Advantage”
Strategy&Leadership; May/Jun, s.5

Almaz modelinə görə rəqabət qabiliyyəti regionun inkişaf tempindən asılıdır və burada əsas olan dörd faktor mövcuddur:

- Amil şərtləri - bölgədəki amil şərtlərinin məhdudluğu regionda yenilikçiliyin qarşısındakı əsas maneələrdəndir. Bu çətinliyin öhdəsindən gəlmək üçün yeni

texnologiyanın və infrastrukturun yaradılması mütləqdir [2]. Amil şərtləri kimi təbii resurslar, coğrafi yerləşmə, insan resursları, sərmayə, texnologiya və s. çıxış edir.

- Tələb şərtləri - tələb edən yerli bazar yenilikçiliyinin yaranması üçün önəmli ünsürdür. Şirkətlər tələb edilən məhsula qarşı daha həssas yanaşır. Mövcud olduğu bazarda sərt tələblə qarşılaşan və bu tələbi ödəməyi bacaran şirkətlər xarici bazara çıxış zamanı daha böyük rəqabət üstünlüyünə sahib olur.

- Əsas və tamamlayıcı infrastruktur - rəqabət qabiliyyətli sektorlarla işbirliyi edən əsas və tamamlayıcı firmalar öz yenilikçi fikirlərini firmalara ötürürlər. Bu təsir firmalar qlobal bazara çıxdığı zaman daha da artacaqdır [3].

- Sənayedə rəqabət intensivliyi - ölkə ərazisindəki firmalar arasındakı rəqabət çox güclüdirsə, rəqabətə davam gətirən həmin firmalar xarici bazara çıxış zamanı böyük rəqabət üstünlüyünə sahib olurlar.

2. Üç ulduz modeli

Tədqiqatda regionlardakı potensial klasterlərin tədqiq edilməsi məqsədilə istifadə olunan üç ulduz modelinin tətbiqi üçün Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin ictimaiyyətlə paylaşmış olduğu iqtisadi göstəricilər əldə edilmişdir. 2021-ci il müvafiq sektordakı və eləcə də, bütün sektorlardakı iş yerləri sayı və həmin sektordan əldə edilən gəlirlər, ölkə üzrə müvafiq sektorlardakı iş yeri sayı və əldə edilən gəlirlər haqqındakı statistik göstəricilər həmin komitənin rəsmi internet portalı olan stat.gov.az internet portalından əldə edilmişdir.

Klasterləşmə potensialının müəyyənəşdirilməsi üçün dünya təcrübəsində “Təmərküzləşmə əmsali”, “Herfindal-Hirşman indeksi”, “Lokallaşma əmsali” və s. kimi bir çox metodlardan istifadə edilir. Bu çalışmada istifadə edilən “Üç ulduz modeli” də geniş istifadə edilən tədqiqat metodudur. Üç ulduz modeli üç fərqli parametrlə əsasında qurulur: sektorun böyüklüyü, liderlik və ixtisaslaşma.

Bu modeldə istifadə olunan parametrlər aşağıdakı şəkildə indeksləşdirilmişdir:

E_i – ölkə iqtisadiyyatında müvafiq sektordakı iş yeri sayı və gəlirləri;

E_n – ölkədəki bütün sektorlardakı iş yerləri sayı və gəlirləri;

e_i – regionlardakı müvafiq sektordakı iş yerləri sayı və gəlirləri;

e_n – regionlardakı bütün sektorlardakı iş yerləri sayı və gəlirləri.

Analizin aparılması üçün müəyyənəşdirilmiş parametrlər aşağıdakı kimi hesablanır:

Sektorun Böyüklüyü = e_i / E_i

Liderlik = e_i / e_n

İxtisaslaşma = $(e_i / e_n) / (E_i / E_n)$.

Sektorun böyüklüyü dedikdə - regionlardakı müvafiq sektordakı iş yerləri sayı və əldə edilən gəlirlərin ölkə iqtisadiyyatındakı müvafiq sektordakı iş yerləri sayı və əldə

edilən gəlirlər içərisindəki payı nəzərdə tutulur. Əldə edilən göstərici isə minimal hədd əmsali ilə müqayisə edilir. Minimal hədd əmsali 7.14 olaraq hesablanmışdır. Minimal hədd əmsali = $1/14 \cdot 100 = 7.14$ (Azərbaycanda 14 iqtisadi rayon olduğuna görə).

Əgər $e_i / E_i > 7.14$ olarsa, həmin sektor bir ulduz qazanmış hesab olunur.

Sektorda liderlik dedikdə - regionda müvafiq sektordakı iş yerləri sayı və gəlirlərin həmin regionun bütün sektorlarındakı iş yerləri sayı və gəlirləri içərisindəki payı nəzərdə tutulur. Liderlik parametrlərinin hesablanması zamanı əldə edilən ən yüksək göstəriciyə sahib olan sektor bir ulduz qazanır.

İxtisaslaşma səviyyəsi dedikdə isə müəyyən sektordakı iş yerləri sayı və gəlirlərin Azərbaycandakı müvafiq sektorun payı ilə müqayisəsi nəzərdə tutulur.

Əgər $(e_i / e_n) / (E_i / E_n) > 1$ olarsa, həmin sektor bir ulduz qazanmış olur.

Bütün sadalananları yekun olaraq, aşağıdakı cədvəllə göstərmək mümkündür:

Cədvəl 2. “Üç ulduz analizi”nə daxil olan parametrlər və onların hesablanma qaydası

Parametrlər	Düstur
Böyüklük	e_i / E_i
Liderlik	e_i / e_n
İxtisaslaşma	$(e_i / e_n) / (E_i / E_n)$

3. Perspektiv Klaster Sahələrinin “Üç ulduz modeli” ilə analizi

Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafı məsələlərinə dövlət xüsusi diqqət göstərir. Ölkəmizdəki müəssisələrin 99%-i KOS-ların payına düşür. Ölkənin rəqabət gücü qazanması və ixrac potensialının artması ölkəmizin dayanıqlı inkişafı üçün çox vacibdir. Bu baxımdan, müəssisələrin beynəlxalq bazara çıxış biləcəkləri və rəqabət gücünü qazanmasına imkan yaradacaq klasterlərin yaradılmasının önəmi böyükdür.

Son dövrlərin Azərbaycan iqtisadiyyatı rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və regional iqtisadi yüksəlişin təmin olunması kimi iki əsas problemlə üz-üzədir. Beynəlxalq təcrübələr problemlərin həllində klasterlərin yaradılmasının önəmli rolə malik olduğunu göstərir. Bu baxımdan da, hazırkı mərhələdə dövlət bu sahənin yaradılması və inkişafı üçün bir sıra qanun və layihələr hazırlamaqdadır.

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında qeyd edilir ki, iqtisadiyyatın klasterlər əsasında inkişafı çərçivəsində neft, qaz emalı və neft-kimya zavodlarından ibarət kompleksin inşası təmin edilməli, ölkənin bölgələrində iqtisadiyyatın prioritet sahələri üzrə ərazi-istehsal klasterləri yaradılmalıdır. 2016-cı ilin dekabrında

təsdiqlənən milli iqtisadiyyatın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsində klasterlərin yaradılmasının davamlı iqtisadi inkişafa müsbət təsirinə görə daha çox diqqət göstərilməsinin lazımlığı öz əksini tapmış və bu proqramda klaster mexanizminin tətbiqi ilə bağlı yanaşmalar öz əksini tapmışdır.

Respublikamızda klasterləşmənin inkişaf etdirilməsi və fəaliyyət mexanizminin genişləndirilməsi üçün klasterləşmənin perspektiv sahələrinin araşdırılması zəruridir. Bu baxımdan, regionların coğrafi şəraiti, təhsil səviyyəsi, yerli xalqın keçmişdən gələn təsərrüfat ənənələri, təcrübələri nəzərə alınaraq, hər bir regiona uyğun klasterlərin yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün də, elmi-tədqiqat institutları tərəfindən ətraflı analizlər aparılmalıdır.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafının əsas hissəsini neft sektoru təşkil edir. Ölkəmizin yalnızca neftdən asılılığının aradan qaldırılması və digər sektorların inkişaf etdirilməsi üçün klasterlərin qurulması zəruridir. Respublikamızda neftdən sonra əsas sektorlar olaraq turizm sektoru, sənaye sektoru, kənd təsərrüfatı sektoru və tikinti sektoru gəlir. Tədqiqat bu sektorların inkişafı üçün zəruri olan perspektiv klasterlərin hansı regionlarda yaradılması ilə bağlı fikirlərin formalaşmasında önəmli rola sahib olacaqdır.

Üç ulduz modelinin tətbiqi zamanı turizm sektoru, tikinti sektoru və sənaye sektoru (mədənçıxarma sənayesi və qida sənayesi) üzrə iş yerləri sayı və əldə edilən gəlirlər üzrə iqtisadi göstəricilər toplanmışdır. Toplanmış bu iqtisadi göstəricilər üzərində üç ulduz analizinin parametrlərinin hesablanma qaydası əsasında hesablamalar aparılmışdır. Əldə edilən göstəricilər minimal hədd əmsali ilə müqayisə edilmiş və bu göstəricidən yuxarı olan regionlar müvafiq ulduzla qiymətləndirilmişdir. Hər üç parametrlər üzrə ulduz qazanan regionlar araşdırılan sektorlar üzrə klasterlərin yaradılması mümkün olan sahə kimi qəbul edilmişdir.

3.1. Tikinti sektoru üzrə üç ulduz modeli analizinin tətbiqi

Tikinti sektoru üzrə analizin tətbiqinə keçməmişdən əvvəl bu sektordakı iqtisadi göstəricilərin əldə edilməsi vacibdir. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin regionlar və ölkə üzrə müvafiq sektor sahələrində mövcud olan iş yerləri sayı və həmin sahələrdə əldə olunan gəlirlər haqqında məlumatlar toplanılmış və aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 3. Tikinti sektoru üzrə iş yerləri sayı və əldə edilən gəlirlər

İqtisadi rayonlar	İş yeri sayı	Əldə edilən gəlir (min manatla)
Bakı iqtisadi Rayonu	836	7 678 565,3
Naxçıvan iqtisadi rayonu	44	719 558,0
Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu	124	40 000
Dağlıq Şirvan İqtisadi Rayonu	33	55 595,2
Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu	43	243 330,5

Qarabağ iqtisadi rayonu	43	73 208,7
Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu	37	30 467,2
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	29	57 499,1
Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu	38	87 051,7
Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu	67	84 611,5
Mil-Muğan iqtisadi rayonu	45	124 939,9
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	45	73 327,5
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	22	34 177,1
Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu	47	97 537,1
Ölkə üzrə	1901	9 778 800

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/>

Toplanmış iqtisadi göstəricilər üzərində hər üç parametmə uyğun olaraq hesablamalar aparılmış və əldə olunan nəticələr cədvəl 4-də göstərilmişdir.

Cədvəl 4. Tikinti sektoru üzrə tətbiq edilən üç ulduz analizinin nəticəsi

	İş yeri sayına görə			Tikinti işlərinin dəyərində görə		
	Böyüklük	Liderlik	İxtisaslaşma	Böyüklük	Liderlik	İxtisaslaşma
	e_i/E_i	e_i/e_n	$(e_i/e_n)/(E_i/E_n)$	e_i/E_i	e_i/e_n	$(e_i/e_n)/(E_i/E_n)$
1	65.8	1.3	1.7	78.523	12.7	1.1
2	2.31	1.6	2	7.35	19.9	1.8
3	8.26	1.4	1.8	4.28	7.9	0.7
4	1.74	1.5	1.9	0.56	5.4	0.1
5	2.48	0.8	1	2.48	10.9	1.1
6	2.26	2.1	2.6	0.74	6.6	0.6
7	1.95	0.7	0.9	0.31	1.4	0.1
8	1.53	0.5	0.7	0.59	2.7	0.2
9	1.99	0.5	0.70	0.89	4.7	0.4
10	3.52	1.2	1.5	0.86	4.1	0.4
11	2.37	0.8	1	1.27	6.9	0.6
12	2.37	0.7	0.9	0.74	3.9	0.3
13	1.16	0.4	0.5	0.35	0.9	0.8
14	2.47	0.9	1.1	0.99	0.5	0.4

İş yerləri sayı və əldə edilən gəlirlər istifadə olunaraq hesablanan böyüklük (e_i/E_i), liderlik (e_i/e_n) və ixtisaslaşma (e_i/e_n)/(E_i/E_n) parametrləri hədd əmsalı ilə müqayisə edilərək hədd əmsalından böyük olan region aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 5. Hədd əmsalından yüksək olan regionlar

	İş yerlərinin sayına görə			Tikinti işlərinin dəyərinə görə		
	Böyüklük	Liderlik	İxtisaslaşma	Böyüklük	Liderlik	İxtisaslaşma
	e_i/E_i	e_i/e_n	$(e_i/e_n)/(E_i/E_n)$	e_i/E_i	e_i/e_n	$(e_i/e_n)/(E_i/E_n)$
1	65.8	1.3	1.7	78.523	12.7	1.1

Analizin nəticəsinə görə Bakı iqtisadi rayonu tikinti sektoru üzrə üç ulduz alaraq, klasterlərin yaradılmasında əlverişli yerə malik olduğu aşkarlanmışdır. Bakı iqtisadi rayonu iş yerləri sayına və əldə edilən gəlirlərə görə digər iqtisadi rayonlardan üstün olduğu əldə edilən statistik göstəricilərdə müəyyənləşdirmək mümkündür. Belə ki, region üzrə mövcud olan tikinti müəssisələrinin 65 %-i Bakı ərazisində cəmləşmişdir.

Ümumilikdə dövlətin bu sahəyə qayğısı, prezidentin bu sahə ilə bağlı verdiyi əmrələr, bu sahədə internet portalının qurulması, yüksək tempdə əldə olunan illik artım klasterlərin qurulmasının imkanlılığını göstərir. Analizin nəticəsinə görə gələcəkdə bu sahədə qurula biləcək klasterlərin məhz Bakı iqtisadi rayonunda qurulması vacibdir.

3.2. Turizm sektoru üçün üç ulduz modelinin tətbiqi

Azərbaycan kimi müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü yeni bərpa etmiş, iqtisadiyyatı neft sektorundan asılı olan ölkə üçün qeyri-neft sektoru sahələrinin, xüsusilə də turizm sektorunun inkişafı zəruri hal almışdır. Turizmin inkişafının təmin edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Turizmin inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” sərəncam imzalayıb. Bu sərəncama görə “Turizm Şurası” yaradılmışdır. Turizm Şurası turizm sektorundakı hazırkı vəziyyəti təhlil edərək bu sektordakı problemlərin müəyyənləşdirilməsi və aradan qaldırılması istiqamətində tədbirləri həyata keçirir. Turizm sektoru üzərində üç ulduz modelinin tətbiqi üçün iş yerləri sayı və əldə edilən gəlirlərlə bağlı iqtisadi göstəricilər əldə edilmiş və aşağıdakı cədvəldə əks etdirilmişdir.

Cədvəl 6. Turizm sektoru üzrə iş yerləri sayı və əldə edilən gəlirlər

Regionlar üzrə	İş yeri sayı	Əldə edilən gəlirlər (min manatla)
Bakı iqtisadi rayonu	203	335 760 900
Naxçıvan iqtisadi rayonu	21	6613
Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu	27	266 610
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	46	673 570
Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu	23	9100
Qarabağ iqtisadi rayonu	2	43,7
Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu	21	7837
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	102	37 197 200
Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu	77	6 229 200
Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu	20	1100
Mil-Muğan iqtisadi rayonu	17	970
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	65	34 885 900
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	-	-
Şirvan-Salyan iqtisadi Rayonu	23	1200
Ölkə üzrə	647	450 338 700

Toplanmış iqtisadi göstəricilər üzərində hər üç parametreyə uyğun hesablamalar aparılmış və əldə edilən nəticələr aşağıdakı cədvəldə əks etdirilmişdir.

Cədvəl 7. Turizm sektoru üzrə tədbiq edilən üç ulduz analizinin nəticəsi

	e_i/E_i	e_i/e_n	$(e_i/e_n)/(E_i/E_n)$	e_i/E_i	e_i/e_n	$(e_i/e_n)/(E_i/E_n)$
1	31.4	0.3	1.5	74.6	0.6	1
2	3.3	0.8	4	0.01	0.2	0.3
3	4.2	0.2	1	0.6	0.5	0.7
4	7.1	2.1	10.5	1.5	0.6	0.8
5	3.6	0.5	2.5	0.01	0.4	0.6
6	0.3	0.09	0.4	0.01	0.6	0.8
7	3.3	0.4	2	0.01	0.3	0.4
8	15.8	1.9	9.5	8.3	1.7	2.2
9	11.9	1.1	5.5	34	3.5	4.4
10	3.1	1.1	5.5	0.01	0.2	0.3
11	2.6	0.9	4.5	0.01	0.2	0.3
12	10.1	0.9	4.5	7.8	18.5	23
13	-	-	-	-	-	-
14	3.6	1.3	6.5	0.01	0.3	0.3

Hesablanmış göstəricilər hədd əmsalı ilə müqayisə edilmiş və hədd əmsalından böyük olan regionlar, yəni klasterlər yaradılması mümkün olan regionlar Cədvəl 8-də göstərilmişdir.

Cədvəl 8. Hədd əmsallarından yüksək olan regionlar

	İş yeri sayına görə			Tikinti işlərinin dəyərinə görə		
	Böyüklük	Liderlik	İxtisaslaşma	Böyüklük	Liderlik	İxtisaslaşma
	e_i/E_i	e_i/e_n	$(e_i/e_n)/(E_i/E_n)$	e_i/E_i	e_i/e_n	$(e_i/e_n)/(E_i/E_n)$
1	31.4	0.3	1.5	74.6	0.6	1
8	15.8	1.9	9.5	8.3	1.7	2.2
9	11.9	1.1	5.5	34	3.5	4.4
12	10.1	0.9	4.5	7.8	18.5	23

Böyüklük (e_i/E_i), liderlik (e_i/e_n) və ixtisaslaşma ($(e_i/e_n)/(E_i/E_n)$) parametrləri üzrə aparılan hesablamaların nəticəsinə görə turizm sektorunda Bakı iqtisadi rayonu, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu, Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu və Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə klasterlərin yaradılması üçün münbit zəmin mövcuddur.

Ölkəmizin rəngarəng iqlimə, təbii sərvətlərə, qədim tarixi abidələrə malik olması Respublikamızın inkişafında turizm sektorunun xüsusi önəmə sahib olduğunun əyani sübutudur. Son illər ərzində görülən tədbirlər, dövlətin dəstəyi bu sahənin canlanma-sına səbəb olmuşdur. Sektorun daha da inkişafı, yeni iş yerlərinin açılması, rəqabət imkanlarının genişləndirilməsində klasterlərin əvəzsiz rolu olacaqdır.

3.3 Sənaye sektoru üzrə üç ulduz modelinin tətbiqi

Azərbaycan iqtisadiyyatında əhəmiyyətli rola malik olan sənaye sektoru üzrə klasterlərin yaradılmasının mümkünliyi test edilmişdir. Analizin həyata keçirilməsi üçün lazım olan iqtisadi göstəricilər toplanaraq, aşağıdakı cədvəldə əks etdirilmişdir.

Cədvəl 9. Sənaye sektoru üzrə sənaye müəssisələrinin sayı və əldə edilən gəlirlər

İqtisadi rayonlar	Sənaye müəssisələrinin sayı	Sənaye müəssisələrinin dəyəri
Ölkə üzrə	3389	37 269 900
Bakı iqtisadi rayonu	1825	29 662 101,6
Naxçıvan iqtisadi rayonu	109	1 040 475,9
Abşeron xızı iqtisadi rayonu	342	2 731 653,7
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	52	80 989,7
Gəncə Daşkəsən iqtisadi rayonu	193	666 442,1
Qarabağ iqtisadi rayonu	78	114 680,1
Qazax Tovuz iqtisadi rayonu	91	368 502,7
Quba Xaçmaz iqtisadi rayonu	110	271 416,1
Lənkəran astara iqtisadi rayonu	107	191 980,3
Mərkəzi aran iqtisadi rayonu	145	580 306,1
Mil Muğan iqtisadi rayonu	80	438 286,1
Şəki Zaqatala iqtisadi rayonu	147	441 011,3
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	13	2 543
Şirvan Salyan iqtisadi rayonu	102	679 475,8

Cədvəldə əks etdirilən iqtisadi göstəricilər üzərində böyüklük, liderlik və ixtisaslaşma parametrlərini müəyyənləşdirən düsturlar əsasında hesablamalar aparılmış və bu hesablamalar nəticəsində əldə edilən nəticələr aşağıdakı cədvəldə əks etdirilmişdir.

Cədvəl 10. Sənaye sektoru üzrə tətbiq edilən analizin nəticəsi

	Böyüklük	Liderlik	İxtisaslaşma	Böyüklük	Liderlik	İxtisaslaşma
	e_i/E_i	e_i/e_n	$(e_i/e_n)/(E_i/E_n)$	e_i/E_i	e_i/e_n	$(e_i/e_n)/(E_i/E_n)$
1	53.86	2.9	1.1	79.59	32.5	1.5
2	3.22	3.9	1.6	2.79	28.8	1.3
3	10.09	2.9	1.16	7.32	51.4	2.5
4	1.53	2.4	0.9	0.22	7.9	0.4
5	5.69	3.9	1.6	1.78	29.9	1.5
6	2.31	3.8	1.5	0.31	17.9	0.9
7	2.68	1.8	0.7	0.99	16.6	0.8

8	3.25	1.9	0.7	0.73	12.8	0.6
9	3.16	1.5	0.6	0.52	10.5	0.5
10	4.28	2.7	1.1	1.56	23.1	1.1
11	2.36	1.5	0.6	1.18	17.4	0.9
12	4.19	2.2	0.8	1.17	23.6	1.1
13	0.38	2.4	0.9	0.01	2.6	0.1
14	3.01	1.9	0.8	1.83	14.6	0.7

Cədvəl 10-da əks etdirilən göstəricilərə nəzər yetirsək Bakı iqtisadi rayonu və Abşeron-Xızı iqtisadi rayonundakı göstəricilərin hədd əmsalından yüksək olduğunu görürük. Hədd əmsalından yüksək olduğuna görə də, müvafiq sektor üzrə Bakı iqtisadi rayonu və Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunun klasterlərin yaradılması üçün potensial region olduğunu qeyd etmək mümkündür.

Azərbaycanda ilk klaster məhz sənaye sahəsində yaradılacaq. Azərbaycanın ilk sənaye klasterləri Sumqayıt kimya-sənaye parkında “SOCAR Polymer” neft-kimya kompleksinin ətrafında və Balaxanıda bərk məişət tullantılarının zərərsizləşdirilməsi poliqonunda formalaşdırılacaq. Bu, klasterlərin kiçik və orta biznesə “SOCAR Polymer” və Balaxanıda bərk məişət tullantılarının zərərsizləşdirilməsi poliqonu ətrafında birləşməyə və bu müəssisələrdə istehsal olunan xammal əsasında istehsalat xəttini yaratmağa imkan verəcək.

Sənaye sektorunun tərkibində bir neçə istehsal sahələri mövcuddur. Bu sektorun daha yaxşı təhlili baxımından mədənçıxarma sənayesi, qida sənayesinə üç ulduz analizi tətbiq edilmişdir.

3.3.1. Mədənçıxarma sənayesi üzrə üç ulduz modelinin tətbiqi

Mədənçıxarma sənayesi sənaye sektorunda xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu sənaye sahəsinə neft və qaz hasilatı, tikinti qumu, çınqıl, qırma daş, xırda çay və çaxmaq daşı, inşaat üçün əhəngdaşı, duz, qızıl, gümüş, mis filizləri və konsentratları, dəmir filizi istehsalı daxildir.

Mədənçıxarma sənayesində klasterlərin yaradılması üçün mümkün olan regionların müəyyənləşdirilməsi məqsədilə üç ulduz analizi tətbiq edilmiş və analizin tətbiqi üçün əsas məhsul növlərinin natura ifadəsində istehsalı üzrə göstəricilər aşağıdakı cədvəldə əks etdirilmişdir.

Cədvəl 11. Mədənçıxarma sənayesi üzrə iqtisadi göstəricilər

İqtisadi Rayonlar	Mədənçıxarma sənaye məhsulları istehsalı
Ölkə üzrə	128 111 400
Bakı iqtisadi rayonu	71 565 100
Naxçıvan iqtisadi rayonu	101 700
Abşeron xızı iqtisadi rayonu	222 000
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	2 700
Gəncə Daşkəsən iqtisadi rayonu	15 074 500
Qarabağ iqtisadi rayonu	12 200
Qazax Tovuz iqtisadi rayonu	4 960 500
Quba Xaçmaz iqtisadi rayonu	35 305 400
Lənkəran astara iqtisadi rayonu	2500
Mərkəzi aran iqtisadi rayonu	-
Mil Muğan iqtisadi rayonu	4200
Şəki Zaqatala iqtisadi rayonu	343 200
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	-
Şirvan Salyan iqtisadi rayonu	517 400

Əldə edilən iqtisadi göstəricilər üzərində üç parametrlə əsasda hesablamalar aparılmış və əldə edilən göstəricilər aşağıdakı şəkildə əks etdirilmişdir.

Cədvəl 12. Mədənçıxarma sənayesində tətbiq edilən analizin nəticəsi

	e_i/E_i	e_i/e_n	$(e_i/e_n)/(E_i/E_n)$
1	55.9	13.3	1.9
2	0.07	1.3	0.2
3	0.2	0.1	0.01
4	0.01	1.8	0.2
5	11.7	30.7	4.5
6	0.01	0.1	0.01
7	3.9	5.4	0.8
8	27.6	18.9	2.9
9	0.01	0.07	0.01
10	-	-	-
11	0.01	0.01	0.01
12	0.3	0.01	0.01
13	-	-	-
14	0.4	1.2	0.2

Böyüklük, ixtisaslaşma və sektorda liderlik parametrləri əsasında aparılmış hesablamalardan çıxan nəticəyə görə, Bakı iqtisadi rayonu, Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu və Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda mədənçixarma sənayesi üzrə klasterlərin yaranması imkanı vardır.

3.3.2 Qida sənayesi üzrə üç ulduz modelinin tətbiqi

Qida sənayesi sənaye sektorları arasında xüsusi çəkiyə malikdir. Qida sənayesi bu sektorda çalışan işçilərin sayına görə və istehsal yükünə görə ölkədə birinci yerə malikdir. Qida sənayesinin tərkibinə balıq sənayesi, ət sənayesi, konservləşdirmə, qida məhsulları emalı, şəkər, un sənayesi kateqoriyaları daxildir. Dövlət Statistika Komitəsinin regionların sənaye sektoru üzrə paylaşdığı məlumatlardan qida sənayesinə aid olan kateqoriyalardakı məhsul istehsalı göstəriciləri toplanmış və yekun olaraq, qida sənayesi ilə bağlı göstəricilər əldə edilmiş və aşağıdakı cədvəldə əks etdirilmişdir.

Cədvəl 13. Qida sənayesi üzrə əldə edilən iqtisadi göstəricilər

İqtisadi rayonlar	Sənaye məhsulları istehsalı (min tonla)
Ölkə üzrə	110 926 159
Bakı iqtisadi rayonu	23 295 400
Naxçıvan iqtisadi rayonu	108 590
Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu	4 668 200
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	96 900
Gəncə Daşkəsən iqtisadi rayonu	328 000
Qarabağ iqtisadi rayonu	160 400
Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu	379 500
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	13 576 000
Lənkəran astara iqtisadi rayonu	31 166 900
Mərkəzi aran iqtisadi rayonu	4 716 700
Mil-Muğan iqtisadi rayonu	650 100
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	14 991 500
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	152 300
Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu	16 733 400

Yuxarıdakı cədvəldə toplanılmış məlumatlar əsasında hər üç parametri hesablama qaydasına uyğun olunaraq, hesablamalar aparılmış və əldə edilən göstəricilər aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 14. Qida sənayesində tətbiq edilən analizin nəticəsi

	e_i/E_i	e_i/e_n	$(e_i/e_n)/(E_i/E_n)$
1	21	4.4	0.7
2	0.9	1.5	0.2
3	4.2	1.9	0.3
4	0.8	0.6	0.1
5	0.3	6.7	1.1
6	0.2	0.9	0.1
7	12.3	14	2.4
8	28.1	10.1	1.7
9	4.3	53.1	9.1
10	0.6	2.5	0.4
11	0.6	2.5	0.4
12	13.6	20.5	3.6
13	0.2	0.01	0.01
14	15.1	69	11.8

Aparılmış hesablamalara görə Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu və Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu üç ulduzla qiymətləndirilmiş və bu regionlar potensial klasterlərin yaradılması üçün əlverişli olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda konservləşdirilmiş məhsul istehsalı və un istehsalı, Şəki-Zaqatala dondurulmuş və ya bişirilmiş meyvələr və qoz-fındıq istehsalı, Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu bitki və kərə yağı istehsalı üstünlük təşkil edir.

3.3.3 İçki istehsalı üzrə üç ulduz modelinin tətbiqi.

İçki istehsalı son dövrlərlə müqayisədə artım göstərir. Bu sektor üzrə klasterlərin yaradılması bu sahədə məhsul istehsalını daha da, artıracaqdır. Potensial klaster sahələrinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə üç ulduz modelinin tətbiqi üçün əldə edilmiş regional məhsul istehsalı ilə bağlı göstəricilər aşağıdakı cədvəldə cəmlənmişdir.

Cədvəl 15. İçki istehsalı sahəsi üzrə əldə edilən iqtisadi göstəricilər

İqtisadi rayonlar	
Ölkə üzrə	86 581 500
Bakı iqtisadi rayonu	36 971 000
Naxçıvan iqtisadi rayonu	29 528 700
Abşeron xızı iqtisadi rayonu	5 318 200
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	1 297 100
Gəncə Daşkəsən iqtisadi rayonu	938 100

Qarabağ iqtisadi rayonu	-
Qazax Tovuz iqtisadi rayonu	816 700
Quba Xaçmaz iqtisadi rayonu	9 035 400
Lənkəran astara iqtisadi rayonu	975 500
Mərkəzi aran iqtisadi rayonu	60 600
Mil Muğan iqtisadi rayonu	46 900
Şəki Zaqatala iqtisadi rayonu	1 482 900
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	-
Şirvan Salyan iqtisadi rayonu	110 400

Üç parametrlə üzrə aparılmış hesablamalardan əldə edilən nəticələr aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 16. İçki istehsalı üzrə tətbiq edilən analizin nəticəsi

	e_i/E_i	e_i/e_n	$(e_i/e_n)/(E_i/E_n)$
1	42.8	6.9	1.5
2	34.1	38.1	8.5
3	6.1	2.3	0.5
4	1.5	8.9	1.9
5	1.1	19.1	4.3
6	-	-	-
7	0.9	30.1	6.6
8	10.5	29.8	6.2
9	1.1	30.3	6.7
10	0.06	0.6	0.1
11	0.05	0.2	0.04
12	1.7	45.5	10.1
13	-	-	-
14	0.2	0.4	0.08

Əldə edilən hesablama nəticəsinə görə Bakı iqtisadi rayonu və Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunu klasterlərin yaradılması üçün əlverişli region hesab etmək olar.

Nəticə

Azərbaycan kimi müstəqilliyini yeni qazanmış gənc bir ölkənin qarşısında duran əsas problemlərdən biri də regionlar arasındakı inkişaf bərabərsizliyinin mövcud olmasıdır. Bu qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması məsələləri Azərbaycan iqtisadi siyasətinin üstünlük verdiyi məsələlərdən olmalıdır. Bu baxımdan da, hər bir bölgənin rəqabət üstünlüyü, istehsal dinamikaları nəzərə alınaraq, həmin bölgəyə uyğun KOS-ların bir araya gələrək klaster yaratması üçün zəmin yaradılmalıdır. Xüsusilə geri qalmış

regionlarda işçi qüvvəsi və təhsil səviyyəsinin aşağı olduğu nəzərə alınaraq, həmin regionun istehsal potensialına uyğun olaraq, işçi qüvvəsinin maarifləndirilməsinə, peşə hazırlığına ehtiyac vardır. Klasterlərin ehtiyac duyduğu Ar-Ge fəaliyyəti, texnologiyalar, sənaye məhəllələri yaradılmalı, subvensiyalar, dövlət yardımları, vergi güzəştləri ilə KOS-lar təşviq edilməli və fəaliyyəti dəstəklənməlidir.

Bu tədqiqatda 2021-ci ilə aid iqtisadi göstəricilər üzərində hesablamalar aparılaraq, sənaye sektoru, tikinti sektoru, turizm sektoru üzrə klasterlərin yaradılması mümkün olan regionlar müəyyənəşdirilmişdir. Potensial klaster sahələrinin müəyyənəşdirilməsi üçün “Üç ulduz analizi”ndən istifadə olunmuşdur ki, bu metod “European Cluster Observatory” tərəfindən yaradılmışdır. Bir çox Avropa ölkələrində, eləcə də, qardaş Türkiyə Respublikasında bu metoddan istifadəyə geniş yer verilmişdir.

Çalışmada Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin regionlar üzrə müvafiq sektor-dakı iş yeri sayı və həmin sektorda əldə edilən gəlirlər üzrə paylaşdığı məlumatlar üzərində hesablamalar aparılmışdır. Üç kriteri üzrə aparılan bu araşdırmada əldə edilən nəticələri aşağıdakı kimi sadalamaq olar.

- Turizm Sektoru üzrə Bakı iqtisadi rayonu, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu, Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu və Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu hər iki göstərici üzrə üç ulduz almışdır ki, bu da həmin regionlarda klasterlərin yaradılmasının mümkün olduğunu göstərir.

Turizm sektoru üzrə önə çıxan region olaraq Bakı iqtisadi rayonunu göstərmək mümkündür. Belə ki, mövcud iş yerlərinin 31%-i, əldə edilən gəlirlərin 61%-i paytaxt Bakının payına düşür. Sadalanan digər üç iqtisadi rayon yerli əhalinin ən çox axın etdiyi bölgələrdir ki, burada KOS-ların birgə fəaliyyətini təmin edən klasterlərin qurulması regionların daha da yaxşı inkişafına təkan verəcəkdir;

- Tikinti sektoru üzrə yalnız Bakı iqtisadi rayonu əldə edilən hər iki iqtisadi göstərici üzrə üç ulduzla qiymətləndirilmişdir. Tikinti müəssisələrinin 65.8%-i, bu sektor üzrə əldə edilən gəlirlərin isə 78.5%-i Bakı iqtisadi rayonunun payına düşür;

- Sənaye sektoru üzrə iş yerlərinin sayı və həmin sektorda əldə edilən gəlirlər üzərində də hər üç parametrlə əsaslı hesablamalar aparılmışdır. Əldə edilən nəticəyə görə də, Bakı iqtisadi rayonu və Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu üç ulduzla qiymətləndirilmişdir. Bütün sənaye müəssisələrinin 53.8%-i, əldə edilən gəlirlərin isə 79.9%-i Bakı iqtisadi rayonunun payına, müəssisələrin 10%-i, əldə edilən gəlirin isə 7%-i Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunun payına düşür.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonu aparılan sektor araşdırmasında yalnız bir ulduz almışdır. Həmin regionlarda aparılan bərpa və yenidənqurma işləri həmin bölgələrin dirçəlməsinə və iqtisadi inkişafının yüksəldilməsinə şərait yaradacağı şübhəsizdir. Burada fəaliyyət göstərəcək KOS-ların klaster

şəklində qarşılıqlı, birgə və tamamlayıcı fəaliyyəti həmin regionların iqtisadi baxımdan daha da yüksəlməsinə şərait yaradacaqdır.

Regionların təbii quruluşu, sərvətləri, əhalinin əmək vərdisləri, təhsil səviyyəsi və s. bu kimi göstəricilər nəzərə alınaraq, regionlara xas klasterlər müəyyənəşdirilməlidir. Regionlardakı istehsalat təşviq edilməli, marketinq, AR-Ge ilə bağlı çalışmalar artırılmalı, qanunvericilik KOS-ların fəaliyyətini daha da stimullaşdırılacaq şəkildə tənzimlənməlidir. Qrup düşüncəsindən çox, fərdiyyətçiliyə üstünlük verildiyi Azərbaycanda sosioloji araşdırmalar aparıldıqdan sonra klasterlərin yaradılması işlərinə başlanılmalıdır. KOS subyektləri öz bizneslərini qurarkən tez bir zamanda gəlir əldə etmək arzusunda olurlar. Lakin klasterlərin yaradılması və inkişafı KOS subyektlərinin arzu etdiyi müddətdən daha uzun olduğu üçün klasterlərin yaradılması düşüncəsi həmin iqtisadi subyektlər tərəfindən birmənalı qarşılanmır. KOS subyektlərinin ətraflı məlumatlandırılması üçün klaster agentliyi yaradılmalı və KOS-lara klasterlər barəsində ətraflı təlimlər keçirilməlidir.

Dövlət tərəfindən regionlardakı klasterlərin yaradılması ilə bağlı iqtisadi vəziyyətin təhlili üçün orqanların yaradılması zəruridir. Dövlətin bu sahəyə dəstəyi, KOS subyektləri arasında əlaqələrin gücləndirilməsinin təmini, hər bir şəhərdə mümkün olduğu qədər texnoparkların, sənaye məhəllələrinin yaradılması, xarici təcrübələrin Respublikamızda təmin edilməsi məqsədilə xarici klaster agentlikləri ilə əməkdaşlığın yaradılması və mütəmadi olaraq bu sahə üzrə KOS-lara təlimlərin təşkili zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Porter, M., *The Economic Performance of Regions*, *Regional Studies*, 2003, 37 (6-7): 549-578.
2. Alsaç, F. *Bölgesel Gelişme Aracı Olarak Kümelenme Yaklaşımı Ve Türkiye İçin Kümelenme Bölgeler Bazında Bir Uygulama*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü nəşriyyatı, 2012, 18 (2): 281-298.
3. Karayel, S., *Yenilikçi Bir Örgütlenme Modeli Olarak "Kümelenme" İle İşletme Performansı İlişkisi: Ayakkabıcılık Sektöründe Bir Araştırma*. Doktorantura dissertasiyası; 2013, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya.
5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. <https://www.stat.gov.az/source/industry/>

**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ
XƏBƏRLƏRİ**
(rüblük elmi və praktik jurnal)

MÜƏLLİF ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifəsi, ad və soyadı, çalışdığı qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanı, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.
2. Məqalə xülasə açar söz (ən çox 5 söz), (azərbaycan, ingilis və rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla **10 səhifədən** az olmamalıdır. Elektron ünvanı: **yadulla.hasanli@unec.edu.az;**
elmixeberler2018@gmail.com
3. Məqalənin xülasəsi **200-250 sözdən** çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövrüdəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.
4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.
5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.
6. Məqalə A4 formatında, **1,5 (bir tam onda beş) intervalla, Times New Roman 14 şriftli** yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxarıdan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.
7. Məqalə **azərbaycan, ingilis və rus dillərində** qəbul ediləcəkdir.
8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.
10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.
11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.
12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

**SCIENCE REVIEWS AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF
ECONOMICS
(quarterly scientific and practical journal)**

NOTES FOR CONTRIBUTORS

1. Articles not published or submitted for publication elsewhere are accepted in Azerbaijani, English and Russian.
2. Articles should be typed in A4 format, **with 1.5 line spacing, font Times New Roman, of not less than 10 pages**, with gaps at the edges (left 30 mm, right 15 mm, 25 mm from the top and bottom 20 mm). Articles should be sent official e-mail address of the journal (**yadulla.hasanli@unec.edu.az; elnixeberler2018@gmail.com**).
3. **Article shall not be less than 10 pages**, including: keywords (in Azerbaijani, English and Russian), abstracts (Azeri, English and Russian), record, main part, conclusions, references, applications, graphics and tables.
4. Abstract of the article should be appropriate to its content.
5. The first page should include (i) the title of the article; (ii) the name(s) of the author(s); (iii) institutional affiliation(s) of the author(s); (iv) an abstract of not more than 200-250 words in English (text of abstracts must be consist of sections of “purpose”, “design/methodology/approach”, “findings”, “research limitations/ implications”, “practical implications” and “originality/value”); (v) keywords must not be more than 5 words; (vi) JEL codes. The name, address, e-mail address, phone and fax numbers and academically sphere of interest of the author(s) should be indicated on a separate page.
6. The article should contain links to scientific sources. Provided later in the article references must be numbered not in alphabetical order, and in a sequence that occurs in the text link literature and denoted as [1] or [1, p 119]. If the text is repeated reference to the same literature, the other in the text, this refers literature should be given the previous number. In the list of references should be given priority monographs, etc. the last 5-10 years.
7. Articles recommended or submitted for publication by the editor or one of the specialist members of the Editorial Board after reviewing secret reviewed.
8. Consent or refusal of articles declared after a discussion of the Editorial Board.

**НАУЧНЫЕ ВЕСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ЭКОНОМИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**
(квартальный научный и практический журнал)

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ:

1. Статьи принимаются на азербайджанском, английском и русском языках.
2. Статьи должны быть написаны в формате А4, с интервалом в 1,5, шрифтом **Times New Roman**, с пропусками по краям (слева 30 мм, справа 15 мм, сверху 25 мм и снизу 20 мм). Электронная почта: yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com
3. Должны быть указаны: название статьи, автор(ы), ученая степень, должность, структуры, где они работают, электронная почта, номера рабочего и мобильного телефонов автора(ов).
4. **Статья не должна быть меньше 10 страниц**, включая: резюме на (азербайджанском, английском и русском языках), ключевые слова (не более 5 слов на азербайджанском, английском и русском языках), введение, основную часть, выводы, источники, приложения, рисунки и таблицы.
5. Резюме статьи должно быть не более 200-250 слов, показывать цель, значение и место исследования в научной периодике, используемые или формируемые методы, на какие вопросы отвечает и область применения, не должно быть написано, как введение и выводы.
6. Резюме статьи должно соответствовать ее содержанию.
7. В конце научной статьи должны быть четко отмечены научная новизна, практическая значимость, экономическая эффективность и т.д. работы в соответствии с характером научной области статьи.
8. В статье должны быть ссылки на научные источники. Предоставляемый в конце статьи список литературы должен быть пронумерован не в алфавитной последовательности, а в последовательности, в которой встречается в тексте ссылаемая литература и обозначаться как [1] или [1, стр.119]. Если в тексте есть повторная ссылка на одну и ту же литературу, то эта ссылаемая литература должна быть указана предыдущим номером. В списке литературы должно быть отдано предпочтение научным статьям, монографиям и т.д. последних 5-10 лет.
9. Статьи должны быть оригинальны и ранее не представлены в другие национальные или международные журналы.
10. Статьи рекомендуются или представляются к печати редактором или одним из специалистов – членов редакционного совета, после тайного рецензирования рецензирующих.
11. Согласие или отказ в приеме статьи объявляется после ее обсуждения редакционным советом журнала.

Korrektor: Şəfiqə Zahid qızı Bağirova

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN
ELMİ XƏBƏRLƏRİ
(rüblik, elmi və praktiki)

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifələri, ad və soyadları, çalışdıqları qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanları, iş və mobil telefon nömrələri göstərməlidir.

2. Məqalə xülasə açar söz (azərbaycan, ingilis və rus dillərində, ən çox 5 söz), (azərbaycan, ingilis və rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla **10 səhifədən** az olmamalıdır. Elektron ünvanı: **yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**

3. Məqalənin xülasəsi **200-250 sözdən** çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövriyyədəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və təbiiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.

4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qramatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.

5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, təbiiq əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.

6. Məqalə A4 formatında, **1,5 (bir tam onda beş) intervalla**, **Times New Roman 14 şriftlə** yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxardan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.

7. Məqalə **azərbaycan, ingilis və rus dillərində** qəbul ediləcəkdir.

8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.

10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.

11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.

12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

